

BIESZCZADY

SKRYPT SKPG KRAKÓW

Opracowanie: Rafał Dziadosz (961)

e-mail: rafal.dziadosz@gmail.com

Aktualizacja: 28 marca 2016

SPIS TREŚCI

1. Geografia.....	3
2. Komunikacja.....	10
3. Geologia.....	14
4. Przyroda.....	18
5. Historia.....	23
6. Etnografia.....	28
7. Znane postacie związane z Bieszczadami.....	32
8. Religia.....	33
9. Zabytki.....	34
10. Inne atrakcje turystyczne.....	37
11. Szlaki piesze.....	39
12. Miejsca noclegowe.....	41
13. Bieszczadzka Grupa GOPR.....	42
14. Przykładowa literatura.....	43

I Geografia

1. Położenie i granice

Bieszczady to grupa górską zaliczana do Beskidów Wschodnich, będących częścią Zewnętrznych Karpat Wschodnich.

Karpaty - Zewnętrzne Karpaty Wschodnie - Beskidy Wschodnie - Beskidy Lesiste - Bieszczady

Bieszczady swoim zasięgiem obejmują tereny należące do Polski, Słowacji i Ukrainy. W takim ujęciu, wzdłuż głównego grzbietu karpackiego dzielimy je na:

- ✓ **Zachodnie** – od przełęczy Łupkowskiej do przełęczy Użockiej / **Δ Tarnica** (1346)
- ✓ **Wschodnie** – od przełęczy Użockiej do przełęczy Toruńskiej (Wyszkowskiej) / **Δ Pikuj** (1408)
 - niekiedy wyróżnia się także Bieszczady Środkowe – od przełęczy Użockiej do przełęczy Tucholskiej (Wereckiej)

Bardzo często terminu „Bieszczady” używa się tylko w odniesieniu do ich polskiej części. Polskie Bieszczady najczęściej ujmujemy się w dwóch poniższych wariantach granic: turystycznym, obejmującym również tzw. Przedgórze Bieszczadzkie, oraz geograficznym, opartym głównie na budowie geologicznej.

✓ **Granice turystyczne:**

Przełęcz Łupkowska – Oslawica – Rzepedź – Oslawa – Zagórz – Lesko – Glinne – Uherce Mineralne – Olszanica – Stefkowa – Ustjanowa – Ustrzyki Dolne – Brzegi Dolne – Krościenko – granica państwa – San – przełęcz Użocka – granica państwa – przełęcz Łupkowska

✓ **Granice geograficzne:**

Przełęcz Łupkowska – Oslawica – Rzepedź* – Kalnica – Baligród – Bukowiec – Rajskie – Chrewt – p. Czarny – Polana – p. Głuchy – Lutowiska – granica państwa (San) – przełęcz Użocka – granica państwa – przełęcz Łupkowska

*Odcinek od Rzepedzi do Lutowisk opisywany jest zwykle zdawkowo jako „północne podnóża Korbani i Otrytu”. Trzymając się ściśle geologii (tektoniki i litofacji), północną granicę wyznacza się wzdłuż północnego obrzeżenia nasunięcia fałdów: *Mokrego – Rajskiego kopalni – Otrytu*, będącego zarazem granicą między litofacją otrycką a litofacją leską, a więc w terenie: Mokre – Zahoczewie – Bukowiec – Rajskie – Olchowiec – Serednie Małe – Rosochate – Żurawin.

✓ **Grupy sąsiadujące:**

- Beskid Niski (PL: Lackowa 997 / SK: Busov 1002)
- Pogórze Bukowskie (Žurawinka 664)
- Góry Sanocko-Turczańskie (PL: Jaworniki 909 / UA: Magura Łomniańska 1024)
- Bieszczady ukraińskie (Pikuj 1408)
- Góry Bukowskie (*Bukovské vrchy*) (Kremenec 1208)
- Pogórze Laboreckie (*Laborecká vrchovina*) (Wysoki Groń 905)

Północna granica Bieszczadów, prowadzona według różnych koncepcji, determinuje zarazem południową granicę Gór Sanocko-Turczańskich. Oprócz dwóch wspomnianych wyżej wariantów, niektórzy geografie podają jeszcze inne, w których Bieszczady sięgają dalej na północ i graniczą bezpośrednio z Pogórzem Przemyskim. Północna część tak pojmowanych Bieszczadów, tożsama z Górami Sanocko-Turczańskimi, nazywana jest Bieszczadami Niskimi, natomiast część południowa – Bieszczadami Wysokimi. Koncepcja „rozciągania” Bieszczadów ku północy coraz popularniejsza staje się w mediach, między innymi za sprawą reklam ośrodka hotelowego w Arłamowie. Potencjał reklamowy Bieszczadów wydaje się być większy niż Pogórza Przemyskiego.

Według innych regionalizacji, degradujących lub wręcz eliminujących pojęcie Gór Sanocko-Turczańskich, Bieszczady graniczą bezpośrednio z Pogórzem Przemyskim na linii Zagórz – Krościenko. W tak szerokim ujęciu Pogórza Przemyskiego, jego najwyższy szczyt stanowi Kamienna Laworta (769).

Zachodnia granica również bywa opisywana na różne sposoby. Oprócz przedstawionego powyżej wariantu opartego o doliny Oslawicy i Oslawy, niektórzy prowadzą tę granicę podobnie, ale bazując na linii kolejowej, inni natomiast, za Jerzym Kondrackim, jej przebieg ustalają wzdłuż potoku Smolnik (Roztoka) i rzeki Oslawy. Inny znany geograf i geomorfolog – Mieczysław Klimaszewski – Wysoki Dział oraz Pasma Łopiennika i Durnej zaliczał już do Beskidu Niskiego, pozbawiając również Otryt przynależności do bieszczadzskich szczytów, prowadząc granicę wzdłuż Solinki i górnego Sanu.

Wracając do Bieszczadów w ujęciu międzypaństwowym: części słowacka i ukraińska przez rodzimych geografów klasyfikowane są odmiennie:

- ✓ Na Ukrainie główny bieszczadzki grzbiet określany jest jako *Werhowyński Wododilny Hrebet* (*Верховинський Вододільний хребет*). Oddziela on dorzecza Cisy i Dniestru, stanowiąc jednocześnie naturalną granicę między regionami i jednostkami administracyjnymi. Na tym wododziale leży najwyższy szczyt całych Bieszczadów – Pikuj (1408). Od północy grzbiet ten graniczy z Beskidami Skolskimi (*Сколівські Бескиди*) oraz *Stryjsko-Sańską Wierzchowiną* (*Стрийсько-Сянська Верховина*), czyli górami między dolinami Stryja i Sanu. Te z kolei od północy sąsiadują z Beskidami Górnodniestrzańskimi (*Верхньодністровські Бескиди*), za których najwyższy szczyt ukraińscy geografowie uważają Magurę Łomniańską. Tu należy pamiętać, że według polskiej delimitacji po dolinę Stryja i Turkę sięga wschodnia część Gór Sanocko-Turczańskich. Na wschodzie bieszczadzki odcinek głównego grzbietu karpackiego kończy przełęcz Toruńska, przez którą Bieszczady graniczą z Gorganami, natomiast na południu i zachodzie Bieszczady ukraińskie, przez doliny Użu, Husnego, Żdenówki, Latoricy i Repinki, graniczą z masywami Połonin: Równej oraz Borżawy, należącymi do Beskidów Połonińskich. Przez niektórych geografów również Równa i Borżawa zaliczane są do Bieszczadów i w takim przypadku Stoh (1677) jest ich najwyższym szczytem.

- ✓ Słowacką część Bieszczadów Zachodnich określa się mianem Gór Bukowskich (*Bukovské vrchy*), których najwyższym punktem jest Kremenec (1208 m n.p.m.), czyli trójstyk granic: Polski, Słowacji i Ukrainy, znajdujący się nieopodal szczytu Krzemieńca/Kremenarosa (1221 m n.p.m.). Góry Bukowskie dzielą się na dwa pasma: Bukovce na północy i Nastaz na południu. Od zachodu graniczą z Pogórzem Laboreckim (*Laborecká vrchovina*), którego najwyższym szczytem jest Wysoki Groń (905 m n.p.m.), znajdujący się na granicy polsko-słowackiej. Na południu poprzez wschodnie *Beskydské predhorie*, czyli wyraźnie obniżenie geomorfologiczne, Góry Bukowskie graniczą z Wyhorlatem (*Vihorlatské vrchy*), należącym już do Wewnętrznych Karpat Wschodnich.

W klasyfikacji słowackiej i ukraińskiej granice między poszczególnymi grupami górskimi często nie są dokładnie określone. Nierzadko zdarza się również, że granice wyznaczane są wzdłuż grzbietów, czego w Polsce raczej się unika. Tak na przykład za granicę między Górami Bukowskimi a Pogórzem Laboreckim można przyjąć zachodnią granicę Parku Narodowego „Połoniny”, biegnącą głównie grzbietem, choć czasem przesuwają ją dalej na zachód, po dolinę Laborca.

W DALSZEJ CZĘŚCI TERMIN „BIESZCZADY” ODNOSI SIĘ TYLKO DO BIESZCZADÓW POLSKICH

2. Główne pasma

- ✓ **Pasmo Połonin** (Gniazdo Tarnicy 1346, P. Caryńska (Kruhły Wierch) 1297, P. Wetlińska (Roh) 1255)
- ✓ **Pasmo Graniczne** (Wielka Rawka 1307)
- ✓ **Pasmo Łopiennika i Durnej** (Łopiennik 1069)
- ✓ **Pasmo Wysokiego Działu** (Wołosań 1071)
- ✓ **Otryt** (Trohaniec 939)
- ...
- ✓ **Ostre** (808)
- ✓ **Żuków** (Jaworniki 909, Bucznik 768)
- ✓ **Hoszowskie Góry Rusztowe**
- ✓ **Pogórze Leskie** (Gruszka 583)

3. Hydrografia

a) Główne rzeki:

- ✓ **San**
 - 443,4 km długości, z czego około 163 km stanowi odcinek od źródeł do Zagórza.
 - **Uchodzi do Wisły w okolicach miejscowości: Dąbrówka Pniowska, Wrzawy i Szczytniki** nieopodal Sandomierza.
 - Na odcinku około 55 km stanowi granicę państwową między Polską a Ukrainą.
 - W latach 60. na Sanie utworzono dwa zbiorniki wodne: Myczkowiecki i Soliński, pełniące funkcje: retencyjną, energetyczną oraz rekreacyjną.

Źródła Sanu znajdują w okolicy przełęczy Użockiej, a dokładny początek biegu rzeki określa się w kilku wariantach:

- **Źródło „Hydrologiczne”:**
 - na wschodnich stokach Piniaszkowego po stronie ukraińskiej, w lesie Rubań, nieopodal słupka granicznego nr 223
 - źródło uznane za główne przez Wojskowy Instytut Geograficzny
 - 923 m n.p.m.; 49°00'12,8"N 22°52'24,8"E

- **Źródło „Studnik”:**
 - przy słupku granicznym nr 224 – wzdłuż tego cieku biegnie granica państwowa
 - tuż obok obelisk i krzyż – punkt końcowy ścieżki przyrodniczo-historycznej „W Dolinie Górnego Sanu”
 - źródło uznane za główne przez naukowców z Uniwersytetu Lwowskiego w 1996 roku.
 - na obelisku podano błędną wysokość (950) oraz pomyłono długość z szerokością geograficzną, które dodatkowo nie są podane z największą dokładnością („22°52'30" пн ш 49°00'30сх д")
 - podstawa obelisku: 888,6 m n.p.m.; 49°00'19,3"N 22°52'43,2"E

- **Źródło „Historyczne”:**
 - na południe od dzisiejszych Sianek po stronie ukraińskiej, pod wzgórzem Diwcza, między drogą a torami kolejowymi
 - nad źródłem samotna budka z białej cegły
 - przed II wojną światową źródło znajdowało się pomiędzy domami – mieszkańcy uważali ten wyciek jako główne źródło Sanu
 - o tym źródle w swoich pracach wspominają m.in. Antoni Wrzosek i Mieczysław Orłowicz
 - 856 m n.p.m.; 49°00'26,4"N 22°53'35,1"E

- **Źródło „Według austriackich kartografów”:**
 - na niektórych XIX-wiecznych mapach austriackich za potok źródłowy uznawany był obecny potok Niedźwiedzi (Sianowy) – źródła pod Opołonkiem i przełęczą Beskid Żydowski

- ✓ **Wołosatka/Wołosaty**
 - Źródła w masywie Tarnicy, w okolicach przełęczy Goprowskiej (przełęczy Rowiń Jackowa).
 - W dolinie, między Ustrzykami Górnymi a Stuposianami, można dostrzec nasypy dawnego torowiska kolejki wąskotorowej Ustrzyki Górne – Sokoliki Górskie oraz filary nieistniejących już mostów.
 - Wpada do Sanu w Stuposianach.

- ✓ **Prowcza/Nasiczniański/Dwernik**
 - Źródła w okolicach przełęczy Wyżniańskiej i na północnych stokach Małej Rawki.
 - Potok nosi różne nazwy w zależności od odcinka: w górnym – Prowcza (Prowsija), w środkowym – Nasiczniański (Zawojczyk), w dolnym – Dwernik (Bereżanka).
 - Płyne głęboką doliną pomiędzy masywami Połonin: Caryńskiej i Wetlińskiej.
 - W Nasicznem w korycie występują progi skalne tworzące efektowne kaskady.
 - Wpada do Sanu w Dwerniku.

✓ **Wetlinka**

- Źródła w okolicy przełęczy Wyżnej (Harasymowicza, nad Berehami).
- W Wetlinie przyjmuje wody Górnej Solinki wypływającej spod Kremenarosa, w Smereku uchodzą do niej potoki Smerek i Bystry.
- W dalszym biegu przepływa przez wyludnione tereny wsi Jaworzec, Łuh i Zawój, tworząc w okolicach tej ostatniej przełom między Pereszlibą a grzbietami Połomy i Bukowiny.
- Wpada do Solinki w okolicach Polanek.

✓ **Solinka**

- Źródła na południowych stokach Rosochy w masywie Hyrlatej i północnych stokach Strybu.
- W najwyższym biegu płynie przez tereny dawnej wsi Solinka i wąską doliną oddziela masywy Hyrlatej i Matragony.
- Na odcinku od Solinki (wsi) do Dołżycy dolina Solinki stanowi trasę Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej.
- W przyszłości geologicznej może dojść do kaptażu rzeczno i przejęcia wód Solinki przez Udawę.
- W okolicy Polanek przyjmuje wody Wetlinki.
- Wpada do południowo-zachodniej odnogi Zalewu Solińskiego w Bukowcu (dawniej do Sanu w Solinie).

✓ **Jabłonka/Hoczewka**

- Źródła na północnych stokach Wysokiego Działu pomiędzy Sasowem a Wołosaniem (Wołosanią).
- Płynie wzdłuż fragmentu bieszczadzkiej obwodnicy łączącego Cisną z Leskiem.
- W górnym biegu nosi nazwę Jabłonka, w dolnym - Hoczewka.
- W Hoczwi w korycie widoczne są malownicze progi skalne.
- Wpada do Sanu w Hoczwi.

✓ **Oślawa**

- Źródła na południowo-zachodnich stokach Matragony.
- Doliną, od źródeł do Smolnika, ciągnie się nieczynne torowisko kolejki wąskotorowej Nowy Łupków - Przysłop, a od Smolnika w dół rzeki można spotkać ślady nieistniejącej linii kolejki do dawnego kombinatu drzewnego w Rzepedzi.
- W Rzepedzi Oślawa przyjmuje wody Oślawicy. Od tego miejsca stanowi umowną granicę między Bieszczadami a Beskidem Niskim.
- Wpada do Sanu w Zagórze.

✓ **Oślawica**

- Źródła w okolicy Nowego Łupkowa na wschodnich stokach grzbietu Badziowo - Terpiak.
- Doliną biegnie kolej normalnotorowa z przełęczy Łupkowskiej do Zagórza - fragment dawnej Pierwszej Węgiersko-Galicyskiej Kolei Żelaznej.
- Na całej długości stanowi umowną granicę między Bieszczadami a Beskidem Niskim.
- Wpada do Oślawy w Rzepedzi.

b) Ważniejsze potoki:

- ✓ Czarny (-> Zalew Soliński)
- ✓ Terebowiec (-> Wołosaty)
- ✓ Górna Solinka (-> Wetlinka)
- ✓ Hylaty (-> Głębokki -> San)
- ✓ Hulski (-> San)
- ✓ Tworylczyk (-> San)
- ✓ Łopienka (Łopieński, Rupnik) (-> Solinka)
- ✓ Wołkowyjka (-> Zalew Soliński)
- ✓ Rabski Potok (Rabiański, Riaby) (-> Jabłonka)
- ✓ Olchowaty (-> Osława)
- ✓ Tarnawka/Kalniczka (-> Osława)
- ✓ Bereźnica (-> Zalew Myczkowiecki)
- ✓ Olszanica (-> San)

c) Rzeki należące do zlewni Morza Czarnego:

- ✓ **Strwiąż** (źródło pod Wielkim Królem nad Ustrzykami Dolnymi; dopływ Dniestru)
- ✓ **Mszanka** (źródła nad miejscowością Lipie; dopływ Dniestru)
- ✓ **Udava** (źródłiskowe strumyki znajdują na terytorium Polski, gdyż granica państwowa na odcinku około 1 km między Solinką a Balnicą nie biegnie wododziałem; dopływ Laborca)

d) Wodospady i progi skalne:

- ✓ „Szepit” na Hylatym (Zatwarnica)
- ✓ Wodospad na Hulskim (Hulskie)
- ✓ Wodospad w Starym Siole na Słowiańskim („Sikława Ostrowskich”, Wetlina)
- ✓ „Kasarda” na Osławie (Maniów)
- ✓ Wodospad na Olchowatym (Duszatyn)
- ✓ Kaskady na Nasiczniańskim (Nasiczne)
- ✓ Kaskady na Stężniczce (Stężnica)
- ✓ Wodospad na potoku Czartów Młyn („Czartów Młyn”, Wola Górzańska)
- ✓ Progi skalne na Hoczewce (Hoczew)
- ✓ Wodospad na Olszanicy (Uherce Mineralne)
- ✓ Wodospad okresowy w kamieniołomie w Komańczy

e) Zbiorniki wodne:

- ✓ **Jezioro Myczkowieckie**
 - Lata budowy: **1956 – 1960**
 - Zapora ziemno-betonowa z jądrem iłowym: długość 460 m, wysokość: 17,5 m
 - Powierzchnia 200 ha
 - Długość linii brzegowej 32 km
 - Elektrownia przepływowo-wyrównawcza o mocy 8,3 MW: sztolnia o długości około 300 m, średnicy 4,5 m, spadku 7 m, wraz z dwiema turbinami typu Kaplana umieszczonymi na jej końcu, w Zwierzyniu, po zachodniej stronie grzbietu Grodziska

✓ **Jezioro Solińskie**

- Lata budowy: **1961 – 1968**
- Zapora betonowa typu ciężkiego, z poszerzonymi fugami dylatacyjnymi (nie jest to monolit, a szereg betonowych bloków): długość 664 m, wysokość 82 m
- Powierzchnia: 2200 ha
- Długość linii brzegowej 150 km
- Elektrownia szczytowo-pompowa: cztery turbiny (z czego dwie rewersyjne - pompujące wodę ze zbiornika dolnego do górnego) typu Francisa o łącznej mocy 200 MW i rocznej produkcji energii elektrycznej 230 GWh

✓ **Jeziorko Bobrowe**

- Powstało w połowie lat 90. XX wieku na podmokłych terenach przez usypanie tamy spiętrzającej wody potoku spływającego spod Chryszczatej.
- Miejsce reintrodukcji bobra europejskiego.
- W 2014 wybudowano nad jeziorkiem platformę widokową, poręczę nad groblą oraz wyznakowano ścieżkę przyrodniczą wiodącą znad jeziorka w kierunku szczytu Chryszczatej.
- Znad jeziorka na Chryszczatą wyprowadza także szlak papieski z Zagórza („Szlak Kapliczkowy”) wyznakowany w 2007 roku przez Gimnazjum w Tarnawie Dolnej – planowana jest jego likwidacja. Dawniej przez Huczvice przebiegał ponadto nieistniejący już zielony szlak PTTK z Bystrego, którego oznakowanie można jeszcze spotkać w drodze na Chryszczatą.

✓ **Jeziorka Duszatyńskie**

- Naturalne jeziorka powstałe w 1907 roku w wyniku zatarasowania koryta Olchowatego materiałem osuwiskowym (jeziorka osuwiskowe).
- Pierwotnie powstały trzy, lecz jedno z nich całkowicie zanikło w 1925 roku po spuszczeniu z niego wody w celu połowu pstrągów. Powierzchnia pozostałych zmniejsza się w wyniku postępującego zamulenia.
- W 1957 roku utworzono tu rezerwat przyrody nieożywionej „Zwieszło”, choć już w okresie międzywojennym właściciel – hrabia Potocki – zakazał niszczenia tego terenu. Podczas okupacji Niemcy wpisali jeziorka na listę obiektów chronionych Generalnego Gubernatorstwa.

II Komunikacja

a) Ważniejsze drogi (przejezdne dla autokarów)

- ✓ Droga krajowa nr 84 **Sanok – Krościenko**
- ✓ Droga wojewódzka nr 992 **Zagórz – Komańcza**
- ✓ Droga wojewódzka nr 897 (*Tylawa*) **Komańcza – Wołosate** (*Przełęcz Beskid*)
- ✓ Droga wojewódzka nr 893 **Lesko – Cisna**
- ✓ Droga wojewódzka nr 894 **Hoczew – Czarna**
- ✓ Droga wojewódzka nr 895 **Myczków – Uherce Mineralne**
- ✓ Droga wojewódzka nr 896 **Ustrzyki Dolne – Ustrzyki Górne**
- ✓ Droga powiatowa nr 2283R **Bukowiec – Dołżyca**
 - Terka – most do 6 t (dostarcza wrażeń, ale tonaż nie dotyczy autobusów – i most daje radę)
 - UWAGA: Skrzyżowanie w Dołżycy z DW 897 – duże autokary mogą się zawiesić przy braku ostrożności kierowcy
- ✓ Droga powiatowa nr 2305R **Smolnik – Zatwarnica**
- ✓ Droga powiatowa nr 2306R **Berehy Górne – Dwernik**
- ✓ Droga powiatowa nr 2307R **Stuposiany – Tarnawa**

Obecnie główne drogi bieszczadzkie są w całkiem dobrym stanie. Spośród wyżej wymienionych zdecydowanie w najgorszym stanie jest droga Stuposiany – Tarnawa. Istotniejsze odnogi od Bieszczadzkiej Pętli gruntownych remontów i wymiany nawierzchni doczekały się, po wielu latach, dopiero w drugiej połowie pierwszej dekady XXI wieku.

Większość z tych dróg powstała lub stała się dostępna dla normalnego, cywilnego ruchu drogowego dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku.

- ✓ **1962** – ukończono budowę **Wielkiej Obwodnicy** (Wlk. Pętli), czyli trasy o przebiegu: Lesko – Ustrzyki Dolne – Ustrzyki Górne – Cisna – Lesko.
- ✓ **1969** – oddano do użytku odcinek łączący Hoczew z Czarną, który wraz z północną częścią Wielkiej Obwodnicy utworzył **Małą Obwodnicę**.
- ✓ II poł. lat 70. – wybudowano **Drogę Karpacką**, czyli szosę łączącą Komańczę z Cisną. Odcinek ten wraz z trasą Cisna – Lesko – Zagórz – Komańcza nazywany jest czasem **Obwodnicą Wysokiego Działu**.

UWAGA: **Czasowe ograniczenia tonażu do 6 ton** na czas zimowych i wczesnowiosennych roztopów oraz inne ograniczenia tonażowe mogą występować na odcinkach:

- ✓ **Bukowiec - Dołżyca**
- ✓ **Brzegi Górne – Dwernik**
- ✓ **Ustrzyki Dolne – Równia – Hoszów**
- ✓ **Smolnik – Zatwarnica**
- ✓ **Stuposiany – Tarnawa**
- ✓ Tarnawa Górna – Kalnica, Huzele – Tarnawa Górna, Hoczew – Dziurdziów, Kalnica – Mchawa, Mchawa – Cisowiec, Baligród – Wołkowyja, Berezka – Górzanka, Bóbrka – Łobozew, Sakowczyk – Zawóz i Werlas, Rajskie – Zatwarnica, Krościenko – Stebnik, Ustjanowa Dolna – Daszówka – Czarna, Jasień – Jałowe – Bandrów, Jałowe – Moczary, Polana – Lutowiska (krajobraz księżycowy), Czarna - Michniowiec drogi przez: Daszówkę, Hoszowczyk, Lipie

b) Kolej

Obecnie kolejną możemy dotrzeć **do Zagórza** bezpośrednimi pociągami z Bydgoszczy, Warszawy, Rzeszowa, Stróż i Jasła oraz **do Komańczy** bezpośrednio z Jasła i Rzeszowa („Bieszczadzki Żaczek” – od grudnia 2015). Pojedyncze kursy w Bieszczady odbywają się jedynie od piątku do niedzieli (stan na 28 marca 2016), niemniej planuje się wprowadzenie kursów codziennych od czerwca 2016.

✓ **Pierwsza Węgiersko-Galicyjska Kolej Żelazna**

(*Die Erste Ungarisch-Galizische Eisenbahn, EUGE; Első Magyar-Gácsországi Vasút, EMG; 1872*)

- Trasa: Przemyśl – Chyrów – **Krościenko – Zagórz – Komańcza – przełęcz Łupkowska** – Medzilaborce – Humenne – Slovenské Nové Mesto – Sátoraljaújhely
- Odcinek: Niżankowice – Chyrów – Smolnica znajduje się obecnie na Ukrainie
- Utworzenie **1872** roku w celu połączenia Budapesztu z Twierdzą Przemyśl i Lwowem
- Połączenie w Przemyślu z Koleją Galicyjską im. Karola Ludwika z 1861 roku (Kraków – Lwów)
- **Tunel** pod przełęczą Łupkowską ukończono w 1874 roku; podawane są różne długości: **371 m**, 416 m, 642 m – ta ostatnia to gruba przesada (być może wciąż pokutuje jakaś dawna pomyłka z wysokością bezwzględną przełęczy Łupkowskiej (640)), druga to prawdopodobnie pierwotna długość, a pierwsza – faktyczna, po powojennej odbudowie i skróceniu jednego z wylotów
- **Tunel** w Uhercach Mineralnych – najkrótszy w polskiej sieci kolejowej – 50 m
- Odcinek Nowy Zagórz – przełęcz Łupkowska stanowi obecnie linię kolejową nr 107 – aktualnie pojedyncze kursy od piątku do niedzieli.
- Odcinek Nowy Zagórz – Krościenko stanowi fragment linii kolejowej nr 108 Stróże – Krościenko – od 2010 roku brak ruchu pasażerskiego, od 2013 także towarowego; w styczniu 2015 odcinek Zagórz – Krościenko wszedł pod zarządek gminy Olszanica, a w maju 2015 wprowadzono **turystyczny ruch drezynami rowerowymi** z bazą w Uhercach Mineralnych. Wycieczki odbywają się w dwóch wariantach: Uherce – Łukawica oraz Uherce – Ustjanowa (ok. 50km). Na specjalne zamówienie możliwe są dalsze przejazdy do Zagórza i Krościenka.

✓ **Galicyjska Kolej Transwersalna**

(*Galizische Transversalbahn; 1884*)

- Trasa: Čadca – Żywiec – **Zagórz – Krościenko** – Chyrów – Husiatyn
- Bieszczadzki odcinek, powstały w 1872 roku, pokrywa się z fragmentem kolei węgiersko-galicyjskiej i razem z nim stanowi część linii kolejowej nr 108 Stróże – Krościenko

✓ **Bieszczadzka Kolejka Leśna**

- Trasa: **Balnica – Majdan – Przysłop**
- Wykorzystywany jako atrakcja turystyczna fragment dawnej kolejki wąskotorowej
- Główna stacja w Majdanie, możliwość kursów do Balnicy (8 km) i Przysłupia (9 km)
- Kursy w okresie maj–październik oraz podczas ferii zimowych według rozkładu jazdy
- Możliwość kursów na zamówienie poza rozkładem
- Możliwość jazdy pociągiem spalinowym, parowozem lub drezyną
- Dokładny rozkład jazdy i cennik na stronie: <http://kolejka.bieszczady.pl/>

✓ **Dawne kolejki wąskotorowe** – powstawały w celu transportu drewna

▪ **Nowy Łupków – Moczarnie**

- 1890-1898 – budowa odcinka Nowy Łupków – Majdan; w 1904 przedłużenie do Kalnicy (przebieg powyżej Strzebowisk), w 1909 do przysiółku Beskid w dolinie potoku Smerek, w 1964 do Moczarnego (obecny przebieg przez Strzebowiska)
- 1931 – likwidacja górnego odcinka nad Strzebowiskami do Beskidu i Kalnicy
- początek lat 90. – likwidacja odcinka Wetlina - Moczarnie
- 1994 – wyłączenie z eksploatacji (ruch pasażerski od 1963)
- 1996 – powołanie Fundacji Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej
- 1997 – wznowienie turystycznych kursów z Majdanu do Przysłupia, następnie do Balnicy, później do Woli Michowej, a w 2009 do Smolnika
- 2011 – zamknięcie odcinka Balnica – Smolnik
- obecne kursy BKL: Balnica – Majdan – Przysłup

▪ **Rzepedź – Smolnik**

- lata 20. – powstanie kolejki z Rzepedzi do Mikowa (własność Potockich z Rymanowa)
- lata 50./60. – budowa kombinatu drzewnego w Rzepedzi; odbudowa kolejki i przedłużenie jej do Smolnika z odgałęzieniem do górnego Mikowa
- lata 80. – likwidacja odcinka do górnego Mikowa
- 1993 – zamknięcie kolejki

▪ **Ustrzyki Górne – Sokoliki Górskie**

- 1900-1904 – budowa głównego szlaku
- liczne odgałęzienia: m.in. do dolin: Rzeczyca, Terebowca, Bystrego, Roztok
- połączenie z koleją normalnotorową w Sokolikach
- 1934 – likwidacja.
- pozostałości w postaci nasypów i filarów mostów (np. wzdłuż drogi Ustrzyki G. – Stuposiany, i Stuposiany – Muczne)

▪ **Sokoliki Górskie/Bukowiec (Beczarnia) – Potasznia** (doliną potoku Halicz)

- czas istnienia 1907 – lata 30.
- łączyła wytwórnię beczek Rubinstein & Frommer z Potaszną, skąd zwożono drewno i potaż

▪ **Beniowa (tartak) – dolina potoku Negryłów**

- czas istnienia 1910 – lata 30.

c) Przejścia graniczne

✓ Przejścia z Ukrainą:

▪ **Krościenko – Smolnica** (drogowe)

- osobowe i towarowe dla pojazdów do 7,5 t; „mały ruch graniczny” od 2009
- otwarte w 2002 roku

▪ **Krościenko – Chyrów** (kolejowe)

- osobowe; od 2010 ruch pociągów wstrzymany
- otwarte w 1994 roku

- W dyskusji pozostaje mało prawdopodobne utworzenie przejść: Bystre – Mszaniec, Smolnik – Boberka (Żurawin) oraz Wołosate – Łubnia (przeł. Beskid – w latach 2002-2005 odbywały się tu Dni Dobrosąsiedztwa Wołosate-Łubnia z odprawą paszportową, koncertami folkowymi...)
- ✓ Dawne przejścia ze Słowacją (formalnie nie istnieją od 21 grudnia 2007):
 - **Roztoki Górne – Ruské Sedlo** – piesze
 - **Balnica – Osadné** – piesze
 - **Łupków – Palota** – kolejowe
 - Radoszyce – Palota – drogowe

Należy pamiętać, iż mimo wstąpienia Polski i Słowacji do strefy Schengen, w obszarach parków narodowych poruszać się można wyłącznie po szlakach turystycznych.

III Geologia

Bieszczady to góry fałdowe. Tworzący je flisz karpacki, zbudowany z naprzemianległych warstw piaskowców, mułowców, łupków, margli i rogowców, uległ silnym ruchom tektonicznym, które doprowadziły do jego spiętrzenia, sfałdowania i złuszkowania. Oderwane od swojego pierwotnego podłoża i przeniesione na znaczną odległość kompleksy skalne tworzą jednostki geologiczne nazywane płaszczowinami.

1. Jednostki geologiczne budujące Bieszczady

a) Płaszczowina dukielska

Linia jej nasunięcia przebiega od okolicy przełęczy Beskid nad Wołosatem, północnymi stokami pasma granicznego i północno-wschodnimi stokami Wysokiego Działu. Grzbiety górskie zbudowane są na tym obszarze głównie z piaskowców ciśnieńskich, tworzących złuszkowane (ścięte) antykliny (wypukłe formy fałdu).

b) Strefa przeddukielska

Wąski pas obniżeń i dolin rozciągający się od Wołosatego, przez Ustrzyki Górne, Wetlinę, Cisną i Jabłonki, oddzielający jednostkę dukielską od śląskiej. Ciekawy fragment tej strefy stanowi łuska Bystrego, którą budują najstarsze skały w Bieszczadach, czyli dolnokredowe warstwy cieszyńskie, lgockie i istebniańskie. Skały te można podziwiać w dolinie Rabskiego Potoku, w rezerwacie Gołoborze i czynnych kamieniołomach na stokach Patryi i Kamiennej Góry. O wyjątkowości tej podjednostki stanowi występowanie realgaru i aurypigmentu – rzadkich minerałów (siarczków arsenu). Z mineralizacją arsenową związane są także rabskie źródła wód, dzięki którym Rabe w 1974 roku otrzymało status uzdrowiska. W korycie Rabskiego Potoku napotkać można tzw. diamenty marmaroskie, czyli przezroczyste ziarenka kwarcu (kryształu górskiego).

c) Płaszczowina śląska

Znajduje się na północ od strefy przeddukielskiej i obejmuje: gniazdo Tarnicy, pasma: połonin, Łopiennika i Durnej, Otrytu, Ostrego oraz tzw. pogórze leskie. Jednostka ta dzieli się na dwie części: południową, w której przeważają odporne piaskowce otryckie, budujące najwyższe partie Bieszczadów, stanowiące trzon warstw krośnieńskich dolnych (litofacja otrycka), oraz północną, zbudowaną głównie z warstw krośnieńskich górnych (litofacja leska). To właśnie kontakt tych litofacji stanowi geologiczną granicę między Bieszczadami a Górami Sanocko-Turczańskimi.

Dla płaszczowiny śląskiej typowa jest inwersja rzeźby terenu - grzbiety górskie wykształcone są głównie w skrzydłach synklin lub w samych synklinach (wklęsłych częściach fałdu). Co więcej, bieszczadzkie synkliny obalone są na południe, czyli wstecz, w wyniku czego grzbiety wyróżniają się nietypową asymetrią stoków: północne są dłuższe i łagodniejsze, a południowe krótsze i bardziej strome. Wykształcenie w obalonych synklinach zbudowanych z naprzemianległych warstw o różnej odporności na erozję spowodowało powstanie dwugarbnych form Smereka i najwyższej części Połoniny Wetlińskiej. Przykładowo: kulminacje Roha i Osadzkiego zbudowane są z odporniejszych piaskowców otryckich, a oddzielająca je przełęcz Srebrzysta została wypreparowana z mniej odpornych łupków krośnieńskich.

Grzbiety górskie cechują się również występowaniem form skałkowych w postaci wychodni oraz rumowisk skalnych powstałych głównie w wyniku wietrzenia mrozowego (w Bieszczadach nazywano je grechotami).

d) Płaszczowina skolska

Obejmuje północno-wschodnie krańce Bieszczadów z pasmem Żukowa, gniazdem Jaworników i Hoszowskimi Górami Rusztowymi. Jednostka ta zwana jest inaczej skibową. Charakteryzuje ją wykształcenie długich, wąskich i blisko sąsiadujących grzbietów powstałych w ściętych, zredukowanych antyklinach, czyli łuskach. Zespoły nachodzących na siebie łusek noszą nazwę skib. Dla obszarów o takiej budowie geologicznej typowa jest rusztowa rzeźba terenu. Płaszczowina skolska buduje Góry Sanocko-Turczańskie, Pogórze Przemyskie i większość Pogórza Dynowskiego, a jej zasięg w kierunku południowo-wschodnim obejmuje znaczną część Gorganów.

2. Surowce

a) Ropa naftowa i gaz ziemny

Praktycznie cały teren Bieszczadów objęty płaszczowiną śląską i jednostką przeddukielską charakteryzuje się występowaniem ropy naftowej i gazu ziemnego. Największym złożem w Bieszczadach jest Czarna, gdzie do dziś działa kopalnia eksploatująca resztkowe już zasoby ropy naftowej. Innymi ważniejszymi kopalniami są: Ropienka i Łodyna koło Ustrzyk Dolnych oraz Mokre i Tarnawa-Wielopole koło Zagórza. Ponadto pojedyncze odwierty bądź ślady dawnych kopalń znaleźć można w Dźwiniaczu Górnym, Stuposianach, Pszczelinach, Dwerniku, Zatwarnicy, Polanie, Wetlinie, Rajskim, Polankach czy Łopience.

W dolinie potoku Czerwonego w Dźwiniaczu Górnym na powierzchnię wydostaje się metan, który po zalaniu ujścia wodą deszczową tworzy „bełkotkę”. Nieopodal, przy potoku Mytrowiec, znajdują się trzy ocembrowane studnie, z których w okresie międzywojennym wydobywano ropę. Dziś wypełnione są wodą, w której widać wydobywające się pojedyncze bąble gazu.

Rozpoznane bieszczadzkie złoża są złożami niewielkimi i już wyczerpanymi. Mimo to, Bieszczady nadal pozostają obszarem perspektywnym pod względem poszukiwań złóż węglowodorów, zwłaszcza gazu ziemnego zamkniętego na większych głębokościach. Od listopada 2014 do stycznia 2015 trwały badania sejsmiczne prowadzone przez Geofizykę Kraków – projekt „Cisna – Stuposiany 2D”.

b) Kruszywo – piaskowce

✓ Czynne kamieniołomy:

- Lutowiska / Ostre
- „Huczvice” („Drobny”)
- „Rabe” („Gruby”)
- Komańcza
- Wysoczany

✓ Nieczynne kamieniołomy:

- Łubne / Jawor
- Dołżyca
- Bóbrka / Koziniec
- Dolina Terebowca

c) Wody mineralne

- ✓ Rabe – wody arsenowe
- ✓ Polańczyk – wodorowęglanowo-chlorkowo-sodowo-bromkowe i -jodkowe
- ✓ Lesko – wody siarczkowe
- ✓ Komańcza – wody siarczkowe
- ✓ Solanki w okolicach wycieków ropy: Czarna, Polana, Buk

d) Rudy darniowe żelaza

- ✓ okolice Cisnej, Duszatyna, Rabego
- ✓ wykorzystywane do połowy XIX wieku, np. w hucie żelaza Jacka Fredry w Cisnej

e) Torf

- ✓ 8 torfowisk nad górnym Sanem od Sokolików do Smolnika (m.in. Litmirz, Tarnawa, Dźwiniacz, Łokieć, Zakole)
- ✓ Wołosate
- ✓ Smerek i Ustrzyki Górne (osuszone podczas budowy torowisk kolejek)
- ✓ Prawdopodobnie nigdy nie wydobywany na istotną skalę

3. Osuwiska

- ✓ **Zwieźło** – zachodnie stoki Chryszczatej, największe pod względem objętości przeniesionego materiału w polskich Karpatach, zablokowanie koryta potoku Olchowatego utworzyło Jezioro Duszałyńskie; 1907 rok
- ✓ **Sine Wiry** – południowe stoki Połomy, duże bloki skalne w korycie Wetlinki, przegrodzone wody Wetlinki utworzyły Jezioro Szmaragdowe, które jednak dość szybko zanikło; 1980 rok

Powyższe osuwiska są młodymi, efektownymi i najbardziej znanymi przykładami rzeźbotwórczej roli osuwiskowych i ześlizgowych ruchów masowych w Bieszczadach. Starsze osuwiska o utrwalonej rzeźbie terenu pokrywają znaczną część Bieszczadów, co jest zjawiskiem typowym dla całych Karpat fliszowych. Większe połacie osuwiskowe można spotkać przede wszystkim na północno-wschodnich stokach Szerokiego Wierchu, a także na stokach Tarnicy, Kopy Bukowskiej, Halicza, Jasieniowa (Jeleniowatego) i w dolinie Roztok.

4. Jaskinie

- ✓ Jaskinia Dolna w Nasicznem (60 m dł., 17 m gł.; Wysoki Wierch / tzw. Jaskiniowa Góra)
- ✓ Jaskinia Górna w Nasicznem (28 m dł., 6 m gł.; Wysoki Wierch / tzw. Jaskiniowa Góra)
- ✓ Dydiowska Jama (26 m dł., 15 m gł.; Kiczera Dydiowska)
- ✓ Jaskinia pod Tarnicą (16 m dł., 6 m gł.; Tarnica; wejścia zawalone)
- ✓ Studnia Leśników (13 m dł., 6,5 m gł.; Magura Stuposiańska)
- ✓ Sztolnia w Rabem (13 m dł.; obiekt sztuczny: najpewniej do wydobywania rudy żelaza)

Łącznie z powyższymi, na obecną chwilę zinwentaryzowano w Bieszczadach 15 jaskiń i schronisk podskalnych. Poza sztolnię w Rabem, wszystkie obiekty są jaskiniami tektonicznymi (fliszowymi), tj. szczelinami powstałymi w wyniku ruchu bloków skalnych, na przykład w efekcie procesów osuwiskowych. „Jaskinia” Jahybita w Rosolinie jest z kolei grota wyłobioną przez potok Czarny.

5. Odsłonięcia geologiczne i ostańce skalne

- ✓ Smolnik nad Osławą – odsłonięcie fliszu w południowej części wsi
- ✓ Berehy Górne – odsłonięcie fliszu przy drodze do Nasicznego
- ✓ Kamień Leski w Glinnem
- ✓ Skałki Myczkowieckie
- ✓ Kamień Orelecki
- ✓ Skała nad grota w Rosolinie
- ✓ Skała Dobosza na Opołonku

IV Przyroda

1. Flora

❖ Piętra roślinności

- ✓ piętro pogórza < 550 m n.p.m.
- ✓ regiel dolny 550 – 1150 m n.p.m.
- ✓ piętro połonin > 1150 m n.p.m.

W Bieszczadach występują trzy piętra roślinności, wśród których nie występuje piętro regła górnego. Taki układ powstał najprawdopodobniej pod wpływem ciepłych prądów powietrza docierających znad Wielkiej Niziny Węgierskiej. Patrząc na mapę hipsometryczną Karpat, można zauważyć, że w okolicy Bieszczadów łuk Karpat ulega zwężeniu, co tworzy korytarz dla ciepłych i suchych mas powietrza z południa. Podobną piętrowość wykazują także znajdujące się nieco dalej na wschód tzw. makrozbocza południowe Karpat Wschodnich, czyli masywy Połonin: Równiej, Borżawy, Krasnej oraz Świdowca. Ciekawostką jest fakt, iż na północnych makrozboczach Karpat Wschodnich często brakuje z kolei piętra regła dolnego.

a) Połoniny są tworem naturalnym. Ich zasięg został jedynie nieznacznie powiększony poprzez obniżenie granicy lasu w związku z pasterską działalnością człowieka. Obecnie kojarzą się z polami wysokich, falujących na wietrze traw, jednak dawniej ponad połowę ich powierzchni porastały bliźniczyska – pola niskich, sięgających zaledwie po kostki traw stanowiących dawne pastwiska. Obecny charakter połonin wiąże się z zaprzestaniem gospodarki pasterskiej po wysiedleniach. Wśród zbiorowisk połoninowych najbardziej typowymi są:

- ✓ zarośla połoninowe – jarzębina i **olsza zielona** - in. olsza kosa, „zastępująca” kosodrzewinę
- ✓ traworośla wiechlinowo-śmiałkowe – śmiełek, ciemiężycza biała, fiołek dacki, wężymord różowy (na przełęczach; tworzy jaśniejsze łąny)
- ✓ traworośla trzcinnikowe – trzcinnik leśny (na zboczach; tworzy ciemniejsze łąny)
- ✓ ziołorośla szczawiu alpejskiego – miejsca żyzne, wskazujące na miejsce dawnego wypasu bydła (gleba bogatsza w związki azotu)
- ✓ źródliska połoninowe – pełnik alpejski, ostrożeń wschodniokarpacki (wysięki wód, m.in. źródło pod Chatką Puchatka jest jednym z cenniejszych tego typu zbiorowisk)
- ✓ borówczyska połoninowe – goryczka trojeściowa, pszeniec biały
- ✓ zbiorowiska muraw alpejskich – prosienicznik jednogłowy, pięciornik złoty, kostrzewa niska
- ✓ zbiorowiska roślin naskalnych i zbiorowiska szczelin skalnych – skalnica gronkowa, dzwonek wąskolistny, rojnik górski

b) Regiel dolny zdominowany jest przez buczynę. Najpowszechniejszym zbiorowiskiem jest tu żyzna buczyna karpacka, wśród której na szczególną uwagę zasługuje typowy dla Bieszczadów, występujący w pobliżu górnej granicy lasu, podzespół ziołoroślowy wyższych położeń z karłowatymi, płózącymi się formami buków, jaworem, jarzębiną, starcem, modrzykiem górskim i szczawiem alpejskim.

c) Piętro pogórza występuje właściwie tylko w północnej części regionu. Nie należy mylić piętra pogórza z „kraią dolin”, czyli nieleśnymi terenami dawnych wsi, znajdującymi się powyżej 500-550 m n.p.m., gdzie dominują zbiorowiska łąkowe i dawne pastwiska podległe ochronie czynnej w postaci koszenia i wypasu. Istotnym zbiorowiskiem roślinnym są także torfowiska.

❖ Osobliwości świata roślin

Bieszczadzki świat roślin cechuje się występowaniem gatunków typowych dla Karpat Wschodnich, wśród których znajduje się 7 endemitów wschodniokarpackich oraz około 30 gatunków roślin występujących także w Karpatach Południowych i na Bałkanach. Znaczna część tych gatunków swoje jedyne, często nieliczne stanowiska w Polsce ma właśnie w Bieszczadach.

a) Endemity wschodniokarpackie

- ✓ Goździk kartuzek skalny (Krzemień i Bukowe Berdo)
- ✓ Lepnica wschodniokarpacka (tylko na Połoninie Bukowskiej)
- ✓ Ostróżka wyniosła wschodniokarpacka (tylko na Krzemieniu)
- ✓ Przywrotnik turkułski (ziołorośla połoninowe)
- ✓ Pszeniec biały (kilka stanowisk od Połoniny Bukowskiej na wschód)
- ✓ Tojad bukowiński (cztery stanowiska na połoninach)
- ✓ Tojad wiechowaty (kilkanaście stanowisk, w większości w dolinach i źródłiskach potoków)

b) Przykładowe gatunki południowo-wschodniokarpackie

- ✓ Ciemiernik czerwonawy (obecnie w Bieszczadach tylko w rejonie Okrąglika, Jasła, Hyrlatej)
- ✓ Ciemiężycza biała
- ✓ Chaber Kotschy'ego
- ✓ Fiołek dacki
- ✓ Goździk skupiony
- ✓ Groszek wschodniokarpacki
- ✓ Lulecznica kraińska
- ✓ Ostrożeń wschodniokarpacki
- ✓ Sałatnica leśna
- ✓ Smotrawa okazała
- ✓ Starzec długolistny
- ✓ Śnieżyca wiosenna w odmianie karpackiej (pędy dwukwiatowe)
- ✓ Wężymord różowy
- ✓ Wilczomlec karpcki

Niektóre z powyższych gatunków niekiedy również zaliczane są do endemitów lub subendemitów wschodniokarpackich lub południowo-wschodniokarpackich.

c) Gatunki synantropijne (występujące w środowisku zmienionym przez człowieka)

- ✓ Rudbekia naga (gatunek inwazyjny, obcy - pochodzący z Ameryki Północnej)
- ✓ Barszcz Sosnowskiego (gatunek inwazyjny, obcy - pochodzący z Kaukazu, rozprzestrzeniający się przede wszystkim w okolicach dawnych PGR-ów)
- ✓ Chrzan pospolity (obcy - archeofit z Azji)
- ✓ Przetacznik nitkowany (obcy - pochodzący z Kaukazu)
- ✓ Babka zwyczajna (półsynantrop)
- ✓ Ostrożeń lancetowaty (półsynantrop)
- ✓ Podbiał pospolity (półsynantrop)
- ✓ Smotrawa okazała (półsynantrop; dość powszechna, ale jedyne naturalne stanowisko ma w Pszczelinach)

2. Fauna

a) **Bezkręgowce** – ok. 6,5 tys. gatunków. Przykładowe rzadkie w Polsce gatunki: nadobnica alpejska, sichrawa karpacka, wynurt, zmorsznik żółto-czarny

b) **Ssaki** – ok. 58 gatunków. Jako jeden z najdzikszych rejonów Polski, Bieszczady cechują się przede wszystkim występowaniem dużych drapieżników i gatunków puszczańskich. Bieszczadzkie populacje niedźwiedzia i wilka są najliczniejsze w Polsce. Liczebności poszczególnych gatunków zwierząt są jednak trudne do oszacowania i wyniki takich szacunków są bardzo urozmaicone. Przykładowe gatunki ssaków:

- ✓ **Niedźwiedź brunatny** – maksymalnie ok. 60-70 sztuk w Bieszczadach; według innych szacunków zaledwie 20-35 sztuk (w Polsce do ok. 100-130 sztuk)
- ✓ **Wilk** – maksymalnie ok. 150 sztuk w Bieszczadach; według innych szacunków zaledwie 35-40 sztuk (w Polsce do około 600-700 sztuk)
- ✓ **Ryś** – ok. 20 sztuk w Bieszczadach i Górach Sanocko-Turczańskich, z czego tylko 4 sztuki na terenie BdPN (w Polsce ok. 200 sztuk, z czego ok. 100 w Karpatach); w wyższych partiach gór rysie jest mniej z racji znacznie mniejszej liczebności saren – podstawy ich żywienia
- ✓ **Żbik** – kilkadziesiąt sztuk w Bieszczadach (w Polsce ok. 150-200 sztuk)
- ✓ **Jeleń szlachetny** – wśród zwierzyny płowej przeważa w wyższych partiach gór; występuje tu ekotyp karpacki (bieszczadzki) – największy spośród polskich ekotypów jelenia, z porożem mogącym osiągnąć wagę 12 kg
- ✓ **Żubr** – ok. 300 sztuk w Bieszczadach (w Polsce ok. 1240 na wolności); druga po Puszczy Białowieskiej populacja w Polsce.

Żubry, największe ssaki lądowe Europy, najprawdopodobniej żyły w Bieszczadach do drugiej połowy XVIII wieku. Tuż po I wojnie światowej w Białowieży padł ostatni żyjący na wolności żubr w Polsce. Reintrodukcja w Bieszczadach rozpoczęła się 30 października 1963 roku od sprowadzenia do zagrody nad potokiem Zwór w Bereżkach pięciu sztuk: dwóch byków z Pszczyny oraz dwóch byków i jednej krowy z Niepołomic. Po kilkumiesięcznej aklimatyzacji wypuszczono je na wolność 4 maja 1964 roku, dając początek wschodniej populacji żubrów w Bieszczadach. Z tej grupy pochodził żubr Pulpit, który zasłynął swoimi dalekimi wędrówkami, w tym jedną, ostatnią, aż pod Tarnów.

W 1976 roku rozpoczęto restytucję żubra w zachodniej części polskich Bieszczadów, sprowadzając do zagrody aklimatyzacyjnej w Woli Michowej pięć sztuk z Niepołomic i jednego byka z ZOO w Krakowie. Po wypuszczeniu żubrów na wolność powstała druga, zachodnia populacja.

Żubry żyjące w Bieszczadach są potomkami Kaukasusa – byka z podgatunku kaukaskiego, który w 1908 roku trafił do zagrody w Niemczech oraz jedenastu osobników z podgatunku nizinnego. Tworzą zatem odrębną linię białowiesko-kaukaską. Żubry te można obejrzeć w powstałej w 2012 roku zagrodzie pokazowej w Mucznie. Nie dotrwał do dziś żaden z przedstawicieli podgatunku czysto kaukaskiego (górskiego) oraz karpackiego (węgierskiego), do którego należały bieszczadzkie żubry przed wyginięciem.

Obecnie największym problemem bieszczadzkich żubrów jest podatność na gruźlicę. Co jakiś czas konieczne jest prowadzenie odstrzałów chorych osobników, a nawet całych stad. Tylko w 2013 roku w Nadleśnictwie Stuposiany odstrzelono 19 sztuk zainfekowanych chorobą.

c) Ptaki – 202 gatunki; przykładowe gatunki:

- ✓ Orlik krzykliwy – ok. 40-45 par w Bieszczadach
- ✓ Orzeł przedni – ok. 7-8 par w Bieszczadach
- ✓ Trzmielojad – ok. 25 par w Bieszczadach (największa populacja w Polsce)
- ✓ Myszołów – najpospolitszy ptak drapieżny w Bieszczadach
- ✓ Puszczyk uralski – ok. 100-150 par w Bieszczadach (największa populacja w Polsce)
- ✓ Puchacz – ok. 10-20 par w Bieszczadach
- ✓ Sóweczka
- ✓ Bocian czarny – ok. 30 par w Bieszczadach
- ✓ Ptaki połonin: siwerniak, płochacz halny, drozd
- ✓ Ptaki łąkowe (krainy dolin): derkacz, pokląskwa, przepiórka, świergotek łąkowy, skowronek (największa populacja w Polsce), czajka, bekas kszyszek, srokosz, gąsiorek

d) Gady – np. węże: zaskroniec zwyczajny, żmija zygzakowata, gniewosz plamisty i wąż Eskulapa

e) Płazy – 12 gatunków; np. traszki: górską, karpacką (endemit karpacki), grzebieniową, zwyczajną; kumak górski, żaba trawna, ropucha zielona, ropucha szara

f) Ryby – 14 gatunków; np. śliż, głowacz przegopłętwy, kleń, pstrąg potokowy, okoń, płoć (dwa ostatnie nie występowały w górnym dorzeczu Sanu przed powstaniem zbiorników wodnych)

3. Formy ochrony przyrody

a) Bieszczadzki Park Narodowy

- ✓ Data powstania: 4 sierpnia **1973**
- ✓ Powierzchnia: 29 201,06 ha
- ✓ Rozszerzenia powierzchni: 1989, 1991, 1996, 1999
- ✓ Strefa ochrony ścisłej: ok. 70% powierzchni parku (wzrost z 63,6% w styczniu 2015)
- ✓ Symbol: rys

b) Parki krajobrazowe

- ✓ **Ciśniańsko-Wetliński PK** (1992, część Zespołu Karpackich Parków Krajobrazowych, Krosno)
- ✓ **PK Doliny Sanu** (1992, część Zespołu Karpackich Parków Krajobrazowych, Krosno)
- ✓ **PK Gór Słonnych** (1992)

Dwa pierwsze stanowią otulinę BdPN.

c) Międzynarodowy Rezerwat Biosfery UNESCO „Karpaty Wschodnie”

- ✓ Data powstania: 1992
- ✓ Pierwotny skład: Bieszczadzki PN, Ciśniańsko-Wetliński PK, PK Doliny Sanu oraz słowacki Obszar Chronionego Krajobrazu „Wschodnie Karpaty” (od 1997 Park Narodowy „Połoniny”)
- ✓ Obecny skład (od 1998):
 - Polska: Bieszczadzki PN, Ciśniańsko-Wetliński PK, PK Doliny Sanu
 - Słowacja: Park Narodowy „Połoniny”
 - Ukraina: Użański PN, Nadsański PK

d) Obszar Natura 2000

Powierzchnia niemalże pokrywa się z obszarem Bieszczadzkiego PN z otuliną.

e) Rezerваты przyrody

- ✓ Przełom Oslawy nad Duszatynem (2000) - buczyna karpacka
- ✓ Zwieżło (1957) - jeziorka osuwiskowe
- ✓ Przełom Oslawy pod Mokrem (2003) - przełom i rośliny rzadkie w runie
- ✓ Cisy na górze Jawor (1957) - cis pospolity
- ✓ Woronikówka (1989) - cis pospolity
- ✓ Gołoborze (1969) - naturalne rumowisko skalne z buczyną karpacką
- ✓ Olsza kosa w Stężnicy (1974) - olsza zielona (nisko położone stanowisko, ale niżej jest w Orelcu!)
- ✓ Sine Wiry (1988) - przełom Wetlinki z zespołem leśnym
- ✓ Olszyna Łęgowa w Kalnicy (1971) - las łęgowy, olsza czarna
- ✓ Krywe (1991) - wąż Eskulapa, zbiorowiska roślinne
- ✓ Hulskie im. prof. Stefana Myczkowskiego (1983) - buczyna karpacka, fragmenty jaworzyny górskiej
- ✓ Śnieżycza wiosenna w Dwerniczku (2001)
- ✓ Zakole (1970) - torfowisko
- ✓ Grąd w Średniej Wsi (2003)
- ✓ Bobry w Uhercach (1994)
- ✓ Przełom Sanu pod Grodziskiem (2003) - przełom i rzadkie rośliny w runie
- ✓ Nad Jeziorem Myczkowieckim (2003) - przełom i rzadkie rośliny w runie
- ✓ Koziniec (2004) - odsłonięcia skalne, rzadkie rośliny
- ✓ Na Oratyku (2000) - buczyna karpacka

f) Park Gwiazdnego Nieba „Bieszczady”

- ✓ Data powstania: 8 marca 2013
- ✓ Powierzchnia: obejmuje obszar Bieszczadzkiego PN z otuliną
- ✓ Logo: Sylwetka rysia z gwiazdozbiorem rysia nad zarysem Tarnicy
- ✓ Od południa sąsiaduje ze słowackim Parkiem Ciemnego Nieba „Połoniny” (grudzień 2010)

g) Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe

- ✓ Wieś Krywe
- ✓ Cerkiew w Hulskim
- ✓ Młyn w Hulskim
- ✓ Cmentarz w Ruskiem
- ✓ Młyn w Dwerniku
- ✓ Wieś Smolnik
- ✓ Cmentarz w Stuposianach
- ✓ Wieś Caryńskie

V Historia

1. Kalendarium najważniejszych wydarzeń

a) Czasy najdawniejsze

- ✓ III tysiąclecie p.n.e – koczownicze ludy ceramiki sznurowej (ślady wypasu bydła w torfowiskach)
- ✓ I tysiąclecie p.n.e – 200 r. p.n.e. – ludy kultury łużyckiej
- ✓ II-III wiek – ślady pobytu Celtów i Gotów
- ✓ V wiek – zanik dotychczasowego osadnictwa
- ✓ VI wiek – pojawienie się plemion słowiańskich
- ✓ X-XI wiek
 - Tereny pod wpływami ośrodka w Przemyślu (Grody Czerwieńskie)
 - 981 – wyprawa księcia kijowskiego Włodzimierza – Grody Czerwieńskie w Rusi Kijowskiej
 - 1018 – wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów – Grody Czerwieńskie pod wpływami polskimi
 - **1031** – wyprawa Jarosława Mądrego – ustabilizowanie się granicy polsko-ruskiej mniej więcej na Jasiołce i Wisłoku
 - Rozbicie dzielnicowe Rusi Kijowskiej – powstanie Księstwa Halickiego, a następnie Halicko-Włodzimierskiego(-Wołyńskiego)
 - Rozbicie dzielnicowe Polski – tereny na wschód od Wisłoka formalnie w dzielnicy krakowskiej, pod silnymi wpływami ruskimi
- ✓ XIV wiek
 - Ekstensywne osadnictwo prowadzone przez bojarów sięgające po Wysoki Dział
 - 1338 lub 1339 – zjazd w Wyszehradzie – Kazimierz Wielki ewentualnym dziedzicem Rusi
 - **1340** – śmierć księcia halickiego Bolesława Jerzego II Trojdenowicza; wyprawa Kazimierza Wielkiego na Ruś – zajęcie Lwowa i wycofanie się
 - 1344 – zajęcie ziemi przemyskiej i sanockiej przez Kazimierza Wielkiego
 - 1349 – zajęcie całej Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego
 - 1370 – śmierć Kazimierza Wielkiego – wcielenie Rusi Czerwonej do Królestwa Węgier
 - 1372 – oddanie administracji nad Rusią Czerwoną Władysławowi Opolczykowi i starostom węgierskim
 - **1387** – usunięcie starostów węgierskich i oficjalne przyłączenie Rusi Halicko-Włodzimierskiej do Korony Królestwa Polskiego
 - Od **1340** – akcja kolonizacyjna, liczne nadania ziemskie, rozwój późniejszej szlachty sanockiej – dotąd osadnictwo sięgało na południe do okolic Hoczwi, a istniejące wsie zakładane były w większości na prawie ruskim

b) XV – XVI wiek – czas osadnictwa

- ✓ Przed 1401 – **Kmitowie** na zamku Sobień koło Lesku, od 1472 – w Lesku – akcja kolonizacyjna Kmitów w dolinie Sanu (aż po Sianki)
- ✓ Przed 1427 – **Balowie** w Hoczwi – akcja kolonizacyjna Balów w dolinie Hoczewki, Jabłonki, Rabskiego i Solinki
- ✓ Przed 1412 – **Tarnawscy** z Tarnawy k. Zagórza – kolonizacja doliny Kalniczki-Tarnawki
- ✓ Kolonizacja starostów sanockich w dolinie Osławy (królewszczyny)
- ✓ Kolonizacja starostów przemyskich w rejonie Ustrzyk Dolnych (królewszczyny)
- ✓ Kolonizacja starostów samborskich – Bystre, Lipie, Michniowiec (królewszczyny)
- ✓ Do przełomu XVI i XVII wieku powstały praktycznie wszystkie bieszczadzkie miejscowości – większość już na prawie wołoskim

c) XVI – XVIII wiek – tołhaje, Tatarzy, konfederaci, rozbiory

- ✓ Czas zbójnictwa – napady tołhajów z Węgier i opryszków z polskiej strony
- ✓ Utrwalenie się ważniejszych traktów handlowych przez przełęcz Radoszycką i nad Rostokami
- ✓ 1657 – najazd wojsk Rakoczego i wycofanie się przez przełęcz Radoszycką
- ✓ 1672 – ostatni, wielki najazd Tatarów – spustoszenie ziemi sanockiej
- ✓ 1769 – konfederacja barska w Bieszczadach: szańce i obozy w Zagórzu, Radoszycach, Łupkowie; śmierć Franciszka Pułaskiego w okolicy przełęczy nad Żłobkiem (pochowany w farze w Lesku); listopad 1772 – obrona klasztoru w Zagórzu – ostatnia bitwa konfederatów barskich
- ✓ 1772 – I rozbiór Polski, włączenie Galicji do Austrii
- ✓ Sprowadzenie osadników niemieckich w okolice Krościenka

d) XIX wiek – wzrost poczucia tożsamości narodowej chłopów, emigracja, ropa

- ✓ 1846 – próba ataku na Sanok podczas powstania krakowskiego – osamotniony oddział Jerzego Bułharyna wycofał się z Zahutynia i przekroczył granicę z Węgry na przeł. nad Roztokami
- ✓ 1848 – zniesienie pańszczyzny – pogrzeby ksiąg powinności - kapliczki i krzyże (krzyż w Jaworcu)
- ✓ 1868 – powstanie Proswity – ukraińskiej organizacji społeczno-oświatowej, zakładającej później liczne czytelnie w ukraińskich, bojkowskich i łemkowskich wsiach – zwalczanie analfabetyzmu, ale i czynnik wspomagający stopniowy rozwój nacjonalizmu ukraińskiego
- ✓ 1877 – rozpoczęcie wydobywania ropy naftowej w Uhercach – rozwój górnictwa naftowego
- ✓ Masowa emigracja do Ameryki w końcu XIX wieku

e) WIEK XX – wojny, wysiedlenia, PRL

- ✓ **I wojna światowa** – najkrwawsza karta historii Bieszczadów
 - Listopad – grudzień 1914 – zepchnięcie wojsk austro-węgierskich na linię Łupków – Cisna – przeł. Użocka, a także przedarcie się Rosjan przez grzbiet graniczny
 - 1 stycznia 1915 – zajęcie przez Rosjan przeł. Użockiej
 - Połowa stycznia – front na linii Wysoki Dział – Falowa – Magura Krywicka – Dwernik – Czereszanka
 - 23 stycznia – ofensywa austriacko-niemiecka na przełęcz karpackie – odbicie przeł. Użockiej, bitwa pod Lutówkami (25 stycznia), odparcie Rosjan z Otrytu
 - 7 lutego – nieudany atak Rosjan na przeł. Łupkowską od południa, po przebiciu się przez przeł. Beskid nad Czeremchą w Beskidzie Niskim i zajęciu Medzilaborec
 - Marzec – twierdza Przemyśl coraz bliżej kapitulacji – wzmożone ataki CK Armii w kierunku Baligrodu z Cisnej i przeł. Żebrak
 - 3-12 marca – bitwa o Manyłową (Łysy Wierch) – po kilkunastu nieudanych szturmach Austriacy wysadzili „gniazdo rosyjskie” na Manyłowej, po uprzednim wydrążeniu kilkumetrowych sztolni bezpośrednio pod rosyjskimi okopami (inna wersja: wybuch wcześniej podłożonego powierzchniowego ładunku) – do dziś widoczny jest lej, w którym i w pobliżu którego według niektórych relacji pochowanych jest nawet kilkaset ciał; dalsze postępy CK Armii zostały zatrzymane przez fatalne warunki pogodowe i opór armii rosyjskiej
 - 22 marca – kapitulacja Twierdzy Przemyśl
 - 29 marca – rozpoczęcie ofensywy rosyjskiej – zdobycie niemal całego grzbietu granicznego; nieudany atak na przeł. Beskid nad Wołosatem i powstrzymany marsz z przeł. Bukowskiej na przeł. Użocką. Austriacy utrzymali jedynie silne gniazda na Opołonku i Menczyle
 - 4 kwietnia – zajęcie Cisnej i zdobycie przeł. nad Roztokami
 - 1-5 IV - wielka „bitwa wielkanocna” – walki o przeł. Łupkowską, szczególnie krwawe między wsiami Výrava i Svetlice
 - 29 kwietnia – koniec ofensywy rosyjskiej
 - 2 maja – rozpoczęcie operacji gorlickiej
 - 5 maja – wysadzenie tunelu pod przeł. Łupkowską przez Rosjan
 - 9 maja – CK Armia w Baligrodzie i Lutówkach – wycofanie się armii carskiej z Bieszczadów
 - Trzecią stroną walk była wyjątkowo sroga zima, dwudziestostopniowe mrozy, śnieżyce i odwilże, które zamieniały drogi w grzęzawiska, a nocami w lodowiska, uniemożliwiając dostawy zaopatrzenia i ewakuację rannych; wielu żołnierzy ginęło w wyniku chorób, wycieńczenia, odmrożeń
- ✓ **Wojna polsko-ukraińska 1918-1919**
 - 23 listopada 1918 – walki na stacji kolejowej w Ustrzykach Dolnych w ramach operacji zdobywania linii kolejowej do Chyrowa i oblężonego Lwowa – udział pociągu pancernego „Kozak” zmontowanego w Zagórzu; zwycięstwo oddziałów porucznika Stanisława Maczka
 - 6 grudnia 1918 – atak Ukraińskiej Halickiej Armii na Ustrzyki Dolne; odsiecz polskiej kawalerii rozbiła kolumnę ukraińską w Równi i Hoszowczyku
 - **Republika Komańczańska** (Wisłocka) 5 listopada 1918 – 27 stycznia 1919; 33 wsie zadeklarowały przystąpienie do tworzącej się Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej; potyczki wzdłuż linii kolejowej w dolinie Osławy i Osławicy; 22 stycznia ruszyła polska ofensywa, która po zdobyciu Komańczy, Łupkowa i Prełuków zakończyła rebelię; jeszcze 3-4 lutego ukraiński oddział z Cisnej próbował werbować łemków z Maniowa i Woli Michowej do UHA – został rozbity przez miejscowych chłopów, a jeńców oddano polskim oddziałom w Łupkowie

- Listopad 1918 - wiecie ukraińskie w Ustrzykach Dolnych, Baligrodzie, Lutowiskach – utworzenie Powiatowego Komisariatu w Lutowiskach i zgrupowania wojskowego „Litowyszcz”, który utrzymał Lutowiska przy ZURL aż do maja 1919
- ✓ **Powstanie leskie** – 21 czerwca – 9 lipca 1932 – rozruchy chłopskie przeciwko władzy w związku z próbami wprowadzenia „święta pracy” i nakazania ludności uczestniczenia w budowie i remontach dróg; próba przesunięcia kapliczki pańszczyźnianej w celu poszerzenia drogi w Bóbrce; główne wystąpienia i starcia miały miejsce w Berehach Dolnych, Ustjanowej, Teleśnicy Oszwarowej Łobozewie i Bóbrce. Zginęło kilkanaście osób, kilkaset odniosło rany, również kilkaset aresztowano.
- ✓ **II wojna światowa**
 - 1 września 1939 – wysadzenie tunelu łupkowskiego przez Polaków
 - 10 września – przekroczenie granicy na przeł. Radoszyckiej i przeł. Łupkowskiej przez słowacką 3 Dywizję Piechoty „Razus” wchodzącą w skład niemieckiego XVIII Korpusu Armijnego
 - 12 września 1939 – zajęcie Sanoka przez słowacką Grupę Szybką (Rychłą Skupinę) „Kalinčak”
 - 28 września 1939 – traktat o granicach i przyjaźni między III Rzeszą a ZSRR – ustalenie granicy między okupantami na Sanie
 - 17 grudnia 1939 – utworzenie Ukraińskiej Policji Pomocniczej
 - III 1939 – VI 1941 – budowa Przemyskiego Rejonu Umocnionego – części **Linii Mołotowa** – pasu umocnień, schronów bojowych wzdłuż granicy z III Rzeszą
 - 1940-1941 – wymiana ludności między III Rzeszą a ZSRR
 - 22 czerwca 1941 – operacja Barbarossa
 - 1940-1943 – obóz pracy przymusowej Zasław – przewinęło się przez niego ok. 15 tys. Żydów, z czego ok. 10 tys. zamordowano na miejscu, a ok. 5 tys. wywieziono do Bełżca
 - Masowe egzekucje: Żydów (m.in.: 22 VI 1942 – ok. 650 osób w Lutowiskach, 14 VIII 1942 – ok. 100 osób w Lesku) i Romów (m.in. jesień 1941 – 37 osób w Szczawnem, VI 1943 – 28 osób w Komańczy); palenie i burzenie synagog
 - Działalność kurierów AK (główne przejście w rejonie Balnicy), OP-23 AK, samoobrony Józefa Pawłusiewicza oraz Oddziału Partyzanckiego Brygad im. Stalina Mikołaja Kunickiego „Muchy”
 - VIII 1944 – wycofanie się Niemców; IX 1944 – wkroczenie Armii Czerwonej
- ✓ **Walki z Ukraińską Powstańczą Armią**
 - 1929 – powstanie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) – organizacja polityczna
 - 1940 – rozłam OUN na OUN-M i OUN-B – banderowców
 - 14 X 1943 – sformowanie Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA)
 - Lipiec 1944 – rozwój struktury terytorialnej UPA w Bieszczadach: Grupa Operacyjna UPA-Zachód – VI Oddział Wojskowy „Sian” – 26. Odcinek Taktyczny „Łemko”
 - Struktura wojskowa: kurenie/bataliony – sotnie/kompanie – czoty/plutony – roje/drużyny – łanki/sekcje
 - Przykładowi dowódcy: Wasyl Sydor *Szelest* – d. UPA-Zachód; Myrośław Onyszkiewicz *Orest* – d. VI OW „Sian”; Wasyl Mizerny *Ren* – d. 26. OT „Łemko” i kurenia; Petro Mykołenko *Bajda* – d. kurenia, zastępca d. 26. OT „Łemko”, Jarosław Staruch *Stiah* – prowidyk OUN
 - Sotnie: *Weselyja* (później *Didyka*, *Brodyca*), *Bira*, *Chrina*, *Stacha* – kureń Rena – Bieszczady, Beskid Niski; *Hromenki*, *Burlaki*, *Jara* (później *Kryłacza*), *Łastiwki* – kureń Bajdy – północne krańce Bieszczadów, Pogórze Przemyskie
 - Obok oddziałów leśnych tworzone także samoobronę – SKW (*Samoobronny Kuszczowy Widdi*)
 - 20-22 lipca 1944 – mord ok. 30 Polaków w **Lutowiskach**
 - 6 sierpnia 1944 – mord 42 Polaków w **Baligrodzie**
 - 15/16 sierpnia 1944 – mord 74 Polaków w leśniczówce Brenzberg w **Muczmem**
 - Do połowy 1945 - walki UPA głównie z NKWD i partyzantką polską i sowiecką
 - Lipiec 1945 – przybycie 8 Dywizji Piechoty Ludowego Wojska Polskiego (32. pułk w Sanoku i Bukowsku, 34. pułk w Baligrodzie i Lesku)
 - Ataki UPA na placówki MO i WOP – przede wszystkim w Cisnej w lipcu i grudniu 1945 oraz styczniu 1946 – obrona na wzgórzu Betlejemka
 - 25 I, 28 III i 13 IV 1946 – zbrodnie 34 pp 8 DP LWP na Łemkach z **Zawadki Morochowskiej** – 73 ofiary znane z nazwiska
 - 8 lipca 1946 – zbrodnia WOP na ok. 30 mieszkańcach **Terki**
 - 14-15 lipca 1946 – akcja odwetowa UPA na placówkę WOP i ludność cywilną w Wołkowyi

- Polowe/podziemne szpitale, bunkry w masywie Chryszczatej, ośrodki szkoleniowe w Suchych Rzekach i na stokach Bukowego Berda
- 28 marca 1947 – zasadzka w Jabłonkach – śmierć gen. Karola Świerczewskiego
- 29/30 czerwca 1947 – kureń Rena przekracza granicę z USRR – koniec walk z UPA w Polsce (ciąg dalszy walk UPA z NKWD w USRR)

✓ **Wysiedlenia**

- **1939 – 1941** – umowy o wymianie ludności między III Rzeszą a ZSRR: przesiedlenie Niemców z Wołynia, Galicji, znad Narwii, następnie z Besarabii i Bukowiny do III Rzeszy; oczyszczenie pasa nadszańskiego; deportacje ludności ukraińskiej, a także polskiej i białoruskiej w głąb ZSRR
- 9 września **1944** – 15 czerwca **1946** – Układy republikańskie – w tym umowa o wymianie ludności między **PKWN** a rządem **USRR** – akcja objęła łącznie ~ 488 612 wysiedlonych Ukraińców, Bojków, Łemków z ówczesnych województw: krakowskiego, rzeszowskiego i lubelskiego – w tej fali Bieszczady opuściło najwięcej Bojków i Ukraińców; zdecydowana większość wsi w wyższych partiach gór, na południe i zachód od Sanu, została całkowicie lub niemal całkowicie wysiedlona w 1946; Wysiedlenia pierwotnie miały charakter dobrowolny, lecz bardzo szybko przeistoczyły się w przymusową akcję przesiedleńczą
- 28 kwietnia 1947 – 31 lipca **1947** – **Akcja „Wisła”** (pojedyncze wysiedlenia trwały nawet do 1950 – np. z Rusi Szlachtowskiej) – objęła ludność ukraińską i ruską pozostałą po wcześniejszych wysiedleniach – łącznie ~ 140 575 osób z województw: krakowskiego, rzeszowskiego i lubelskiego; przymusowe, nieraz brutalne wysiedlenia na Ziemię Odzyskaną przeprowadzone przez Grupę Operacyjną „Wisła” (5 dywizji LWP, 1 dywizja KBW oraz inne oddziały wojskowe, MO, UBP i SOK) pod dowództwem gen. Stefana Mossora; W wyższych partiach gór: Cisna, Dołżyca, Krywe, Buk, Zawój, Tworylne, Krywe i Jaworzec zostały w całości lub niemal w całości wyludnione podczas Akcji „Wisła”. Jedynie z Cisnej, Dołżycy i Buka część mieszkańców wyemigrowała na Ukrainę już w 1945; Propagandowa przyczyna: śmierć gen. Świerczewskiego i potrzeba zlikwidowania zaplecza UPA; Podobóz ukraińsko-łemkowski w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie – miejsce więzienia, przesłuchań i tortur „niepewnych politycznie”
- Lipiec i listopad **1951** – **Akcja „H-T”** (Hrubieszów-Tomaszów) – wymiana ludności między PRL a ZSRR w związku z wymianą terenów przygranicznych w Bieszczadach i na Sokalszczyźnie – lipiec – wysiedlenie ludności ukraińskiej (bojkowskiej) do ZSRR (m.in. w okolice Odessy); listopad – przesiedlenie ludności polskiej z Sokalszczyzny

✓ **PRL**

- Budowa punktów obserwacyjnych na Połoninie Wetlińskiej i Horodku („imperialistyczna stonka”)
- Do przełomu lat 1954/1955 – zakaz poruszania się w strefie nadgranicznej dla osób postronnych
- 1954 – Władysław Krygowski i Edward Moskała wytyczyli GSB od Komańczy na Halicz
- Powstawanie osad robotników leśnych, ponowne zasiedlanie Bieszczadów
- Lata 60. – wielkie obozy wędrowne (SKPB Warszawa, później Lublin i Rzeszów), PTTK; znakowanie kolejnych szlaków („wolnościowy”, Krzemień-Dwernik, UG-Rawki-Wetlina-Smerek)
- 1960 – powstanie Bieszczadzkiej Grupy GOPR
- 1963 – sprowadzenie żubrów do Bereżek
- 1968 – ukończenie wypełniania Zalewu Solińskiego
- Lata 70. – przyjazdy ludzi „skłóconych z życiem”, hipisów, „kowbojów” itp.
- 1973 – powstanie BdPN
- 1977-1981 – zmiany ukraińskich nazw miejscowości na polsko brzmiące
- Lata 80. – monopolizacja regionu przez Igloopol
- Kształtowanie się bieszczadzskich legendarnych postaci i zakapiorów

2. Zmiany granic w XX wieku

a) 1938 – Balnica, „Źródłiska Udavy” – włączenie do Polski 0,8 km² z torowiskiem kolejki wąskotorowej; po II wojnie światowej powrócono do stanu poprzedniego, by niedługo potem granicę poprowadzić wzdłuż torowiska; w 1976 przywrócono przebieg z 1938

b) 1939

- ✓ Zajęcie Rusi Zakarpackiej przez Węgrów, przesunięcie trójstyku granic na Czerenin; za okupacji na słupach granicznych pojawiły się litery S M D (Slovensko, Magyarország, Deutschland/Gubernia/)
- ✓ Okupacja niemiecka – Generalne Gubernatorstwo, dystrykt krakowski: 1939-1941 granica z ZSRR na Sanie; 1941-1944 granica dystryktu krakowskiego i galicyjskiego GG poprowadzona Sanem do Smolnika, następnie na wschód od Chyrowa i Dobromiła

- c) **1945** – Pogórze Przemyskie przy Polsce – granica: San – góra Jawor – Łobozew – Żuków – Ustjanowa – Wielki Król – Dźwiniacz Dolny/Łodyna – Wysoki Dział – Brańcowa – Roztoka – połączenie z obecnym przebiegiem na północ od Liskowatego; trójstyk na Kremenarosie
- d) **1946** – wyrównanie klina między Rozsypańcem a przeł. Bukowską (droga z Wołosatego na przełęcz)
- e) **1951** – wymiana 480 km² z ZSRR – Sokalszczyzna za obszar między Smolnikiem nad Sanem, górą Jawor i okolicą Liskowatego

3. Pomniki

- ✓ Komańcza:
 - Pomnik funkcjonariuszy MO poległych w latach 1944-1946 (obok Kuźni Łemkowskiej)
 - Pomnik „W hołdzie rodakom poległym za Ojczyznę w latach 1944-1947 (obok kościoła)
 - Pomnik pamięci prymasa kard. Stefana Wyszyńskiego (przy klasztorze Nazaretanek)
- ✓ Zagórz:
 - Cmentarz: obelisk i mogiła żołnierzy WOP i milicjantów zamordowanych przez UPA po walce w Jasielu - tu ponownie pochowano ekshumowane ciała z miejsca egzekucji
 - Hanusiska – mogiła i obelisk „W hołdzie bojownikom o Polskę Ludową rozstrzelanym przez niemieckie gestapo w roku 1944” (zbiorowa mogiła około 36 więźniów sanockiego więzienia zamordowanych 27 lipca 1944 - miejsce pamięci naprzeciwko cegielni nad serpentynami)
 - Pomnik ku czci żołnierzy radzieckich na cmentarzu tychże
 - Pomnik w miejscu kaźni Żydów na terenie dawnego obozu pracy w Zastawiu
- ✓ Stoki Gruszki – pomnik 115 osób (112 więźniów z Sanoka (wśród kurierzy AK) i prawdopodobnie 3 chłopów) zamordowanych w nocy 5/6 lipca 1940 przez niemiecki batalion policyjny. Ciała ekshumowano i złożono w mogile na Cmentarzu Centralnym w Sanoku;
- ✓ Lesko:
 - Pomnik Tadeusza Kościuszki (pl. Konstytucji 3 maja)
 - Pomnik „W hołdzie poległym milicjantom” (pl. Konstytucji 3 maja)
 - Pomnik żołnierzy radzieckich (pl. Konstytucji 3 maja)
 - Pamiątkowy głąz ku pamięci Józefa Piłsudskiego (przy źródłach mineralnych, ul. Źródłana)
 - Pomnik leskich Żydów - ofiar Holokaustu (kirkut)
- ✓ Terka – symboliczna mogiła ofiar zbrodni WOP na mieszkańcach Terki
- ✓ Baligród:
 - Pomnik żołnierzy LWP, WOP i KBW poległych w latach 1944-1947
 - Pomnik baligrodzian zamordowanych przez UPA (6 sierpnia 1944)
 - Czołg T-34 na rynku (niezwiązany z walkami w Bieszczadach)
 - Pomnik „grunwaldzki” na cmentarzu wojskowym
- ✓ Jabłonki – pomnik gen. Karola Świerczewskiego „Waltera”
- ✓ Cisna - pomnik „Poległym w walce o utrwalenie władzy ludowej” – żołnierzy i milicjantów poległych w walkach z UPA (wzgórze Betlejemka)
- ✓ Wołkowyja – pomnik „W 40. rocznicę wyzwolenia Bieszczadów” (przy zjeździe do centrum od Polańczyka)
- ✓ Polańczyk – „Droga ta jest wynikiem żołnierskiego trudu rzeszowskich kabewiaków w darze dla społeczeństwa” (płyta w skarpie przy wyjeździe w kierunku Wołkowyi; podobna na przeł. Wyżnej)
- ✓ Solina – pomnik powstania leskiego
- ✓ Łobozew – pomnik 11 ofiar zamordowanych przez gestapo
- ✓ Ustjanowa – pomnik pilotów szybowcowych poległych podczas II wojny światowej
- ✓ Lutowiska – pomnik w miejscu kaźni Żydów

VI Etnografia

1. Bojkowie

- ✓ Grupa górali ruskich (rusińskich) zamieszkująca tereny od **Wysokiego Działu** w Bieszczadach na zachodzie po Gorgany i szczyty Popadii, Petrosa oraz **dolinę Łomnicy** na wschodzie.
- ✓ Od zachodu sąsiadowali z Łemkami, od wschodu sąsiadują z Hucułami.
- ✓ Określenie *bojko* przez wieki uznawane było za obelżywe (*ty bojko peczenyj*). Istnieje kilka teorii pochodzenia nazwy: od słowa *boje* lub *boj* w znaczeniu „bo” lub „tak”, od określenia ruskiego handlarza wołami czy nawet od celtyckiego plemienia Bojów, od których niektórzy etnografowie wywodzą Bojków.
- ✓ Sami siebie Bojkowie nazywali **hyrniakami** lub **werhowyńcami**, jednak nazwy te nie stanowiły określenia grupy etnicznej, lecz odróżniały górali od mieszkańców pogórzy i nizin. Nie posiadali szczególnej tożsamości etnicznej i nie stanowili zwartej, zjednoczonej społeczności na większym obszarze. Proste życie dla większości Bojków ograniczało się do najbliższej okolicy rodzinnego domu.
- ✓ Bojkowie posługiwali się własnym dialektem języka ukraińskiego.
- ✓ Od Łemków odróżniał ich archaizm na wielu polach: w budownictwie, gospodarce rolnej i pasterskiej, wierzeniach i zwyczajach.
- ✓ Podobnie jak Łemkowie zamieszkiwali w drewnianych chatach, stanowiących jednobudynkową zagrodę z pomieszczeniami gospodarczymi, jednak znacznie częściej i dłużej niż u Łemków dachy kryto strzechą. Bojkowskie **cerkwie** budowane były w archaicznym typie, z trzema wyraźnie odrębnymi pomieszczeniami krytymi dachami namiotowymi.
- ✓ Pasterstwo na Bojkowszczyźnie miało większe znaczenie w gospodarce niż u Łemków, niemniej to również uprawa roli stanowiła główne zajęcie Bojków. Kultura pasterska wpłynęła na zwyczaje, wierzenia, a także strój: rzadziej niż na Łemkowszczyźnie spotykano tu *czuhanie*, a znacznie częściej kozuchy.
- ✓ Po wysiedleniach w latach czterdziestych na terenie Polski można mówić już tylko o historycznej Bojkowszczyźnie. Na Ukrainie jednak Bojkowie mieszkają do dziś, a ich głównymi ośrodkami są **Turka**, Sambor i Skole (w każdym znajduje się muzeum etnograficzne o nazwie „Bojkiwszczyna”). W Turce, co pięć lat od 1992, odbywa się Światowy Festyn Bojkowski. Wieś **Libuchora** na Ukrainie stanowi swoisty „żywy skansen” wsi bojkowskiej.
- ✓ Ciekawymi przypadkami są: Żurawin (na prawym brzegu Sanu), Smolnik nad Sanem oraz Wołosate – w 1921 ponad połowa mieszkańców Wołosatego, niemal wszyscy mieszkańcy Smolnika i wszyscy Żurawina zadeklarowali narodowość polską (w większości wyznania greckokatolickiego).
- ✓ Miejsca i wydarzenia związane z kulturą bojkowską:
 - **Muzeum Kultury Bojkowskiej w Myczkowie**
 - Sektor bojkowski w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku
 - Cerkiew pw. św. Michała Archanioła w Smolniku
 - Bojkowska chata w Zatwarnicy
 - Kiermasz Bojkowski w Zatwarnicy

2. Łemkowie

- ✓ Grupa górali ruskich (rusińskich) zamieszkująca tereny od Wysokiego Działu w Bieszczadach na wschodzie, poprzez cały Beskid Niski, aż po dolinę Popradu oraz Ruś Szlachecką na zachodzie.
- ✓ Południowi sąsiedzi, górale ruscy zamieszkujący tereny należące obecnie do Słowacji, najdalej na zachód zamieszkują wieś Osturnia na Spiszu. Nazywają się Rusnakami, podobnie zresztą jak przez wieki określali się Rusini - Łemkowie, zanim, już w XX wieku, przyłączyła do nich na dobre obecna nazwa. Określenie to, według najpowszechniejszej teorii, wzięło się od często używanego przez Łemków słowa *łem* w znaczeniu „tylko”.
- ✓ W Bieszczadach, w dolinie Osławy i Osławicy, Łemkowie mieszkają do dziś w stosunkowo dużej liczbie, gdyż względnie sporej części dawnej społeczności udało się uniknąć wysiedleń, ze względu na cenne doświadczenie łemkowskich pracowników kolei i leśnictwa. Również całkiem sporo Łemków z okolicy Komańczy powróciło w rodzinne strony po 1956 roku.
- ✓ Łemkowie, w przeciwieństwie do Bojków, jeszcze przed wysiedleniami, bo już pod koniec XIX wieku zaczęli dostrzegać swoją przynależność do grupy etnicznej, a nawet narodowej. Znalazło to szczególne odzwierciedlenie pod koniec I wojny światowej i tuż po niej, kiedy na dwóch krańcach Łemkowszczyzny, we Floryncu i Komańczy, próbowali uzyskać autonomię lub wręcz niepodległość. Łemkowie ze wschodniej Łemkowszczyzny różnili się jednak od tych z zachodu orientacją polityczną. Na wschodzie, gdzie Łemkowie poczuwali się jako część narodu ukraińskiego, dominowała chęć przyłączenia się do mającej powstać niepodległej Ukrainy (ZURL), natomiast na zachodzie przeważała orientacja wszechruska, karpatoruska lub poczucie zupełnej odrębności narodowej („łem-łemkowie” - „tylko-łemkowie”). Karpatorusini posiadają obecnie własną flagę i hymn.
- ✓ **Język łemkowski** przez niektórych uznawany jest za dialekt języka ukraińskiego, jednak w Polsce w 2005 roku został uznany za język mniejszościowy (można go np. zdawać na maturze). Cechują go silne wpływy języka polskiego i słowackiego oraz zaczerpnięcia z wołoskiego i węgierskiego. Język łemkowski charakteryzuje się stałym akcentem na przedostatniej sylabie, co upodabnia go do języka polskiego, jednak na wschodnich krańcach Łemkowszczyzny występuje również akcent ruchomy, typowy dla grupy języków wschodniosłowiańskich, co zbliża ten język do ukraińskiego.
- ✓ Wschodnia Łemkowszczyzna cechuje się odrębnym typem architektonicznych **cerkwi**. Występują tu cerkwie typu wschodniołemkowskiego, charakteryzujące się jednakową wysokością trzech głównych pomieszczeń i wolnostojącą dzwonnica. Wyróżnia się podtyp wieżowy (Szczawne, Radoszyce, Wisłok Wielki, Zawadka Rymanowska) oraz bezwieżowy (Komańcza, **Turzańsk**, Rzepedź).
- ✓ Wschód Łemkowszczyzny odróżniał się barwnymi haftami na kamizelkach i gorsetach oraz kolorowymi ozdobami, wśród których na uwagę zasługują **krywulki**, czyli szerokie, paciorkowe, koralikowe naszyjniki chętnie noszone przez kobiety. Łemkowie często nosili **czuhy** (*czuhanie*), czyli długie, sięgające do łydek samodziałowe płaszcze z bardzo długim i szerokim kołnierzem opadającym na plecy ze zwisającymi frędzlami (*torokamy*), zwykle z zaszytymi rękawami pełniącymi rolę kieszeni. Częścią ubioru był także *fejbyk*, czyli niebieska lub granatowa kamizelka zakładana na lnianą koszulę (*soroczkę*) wpuszczaną do spodni - w lecie noszono białe, płócienne *nohałky*, a zimą wełniane *chołośnie*. Ciekawą ekspozycję stanowi prywatna kolekcja zebranych oraz własnoręcznie wykonanych strojów i ozdób łemkowskich p. Darii Boiwki w Komańczy.

3. Dolinianie

- ✓ Termin etnograficzny odnoszący się do niegóralskiej, polsko-ruskiej ludności, zamieszkującej północno-zachodni skrawek Bieszczadów, Pogórze Bukowskie oraz pogranicze Kotliny Sanockiej, Pogórza Dynowskiego i Pogórza Przemyskiego.
- ✓ Dolinianie również mają swój sektor w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.

4. Ukraińcy

- ✓ Północną część Bieszczadów i tereny podgórskie, głównie w rejonie Zagórza, Leska, Ustrzyk Dolnych oraz sąsiednie wsie na Pogórzu Przemyskim zamieszkiwali Ukraińcy.
- ✓ Nazwa Ukrainiec przyjęła się dopiero w drugiej połowie XIX wieku.
- ✓ Istotna część obecnych mieszkańców Bieszczadów i okolicy, która powróciła po wysiedleniach, jednoznacznie utożsamia się z narodem ukraińskim.
- ✓ Bojkowie, którym w niewielkiej liczbie udało się powrócić w Bieszczady po 1956 roku, przez polskich sąsiadów zwykle traktowani byli jako Ukraińcy.

5. Polacy

- ✓ W okresie międzywojennym w górskich wsiach bojkowskich Polacy stanowili około 6% ludności
- ✓ Po wysiedleniach polskie osadnictwo miało głównie charakter rolniczy i obejmowało początkowo tereny podgórskie, okolice Ustrzyk Dolnych i Leska.
- ✓ Wyżej położone tereny od 1949 roku zasiedlali górale podhalańscy. Początkowo większość z nich nie przybywała jednak na stałe, a jedynie na okres wypasu owiec. Przybywali tu wiosną ze swoimi licznymi stadami, zamieszkiwali w sezonowych bacówkach, a w październiku powracali na Podhale. Obecnie w Bieszczadach nadal żyje istotna grupa ludzi o korzeniach podhalańskich. Wypas owiec również trwa do dziś, głównie w okolicy Łupkowa, Ostawicy i Średniej Wsi. Odbywa się już na mniejszą skalę, jednak część stad nadal przyjeżdża tu spod samiuśkich Tater.
- ✓ Od lat pięćdziesiątych rozwijały się osady leśne, złożone z baraków i hoteli robotniczych. Niejednokrotnie miały tylko charakter tymczasowy. Sporą część ich mieszkańców stanowili również przybysze z okolic Nowego Targu, a także Limanowej i Brzozowa, jak również wielu przybyszów z całej Polski szukających w Bieszczadach przygody lub schronienia przed wymiarem sprawiedliwości. Osadnictwo leśne miało dominujący charakter w głębi Bieszczadów.
- ✓ W 1951 roku, po wymianie terenów przygranicznych ze Związkiem Radzieckim, w okolice Ustrzyk Dolnych napłynęła ludność z Sokalszczyzny (około 4,5 tys.).
- ✓ W wyższych partiach Bieszczadów wzmożone osadnictwo rolnicze zaczęło się rozwijać od 1958 roku w związku rozpoczęciem przyznawania długoterminowych kredytów przez Bank Rolny.
- ✓ Z racji częstego opuszczania trudnych do utrzymania gospodarstw, od 1969 roku w Bieszczady sprowadzano jedynie znających się na rolnictwie osadników z Rzeszowszczyzny, Kielecczyzny i okolic Krakowa.
- ✓ W zasiedlaniu Bieszczadów w okresie PRL-u spory udział miały powstające PGR-y, których dawne zabudowania można spotkać wielu miejscowościach.
- ✓ Szansa zatrudnienia sprowadzała także Polaków do powstających kombinatów drzewnych w Rzepedzi (przełom lat 50./60., obecnie zakłady Nowego Stylu) i Ustjanowej (lata 70., obecnie już w Ustrzykach Dolnych).
- ✓ W Bieszczady trafiali także poszukiwacze spokojnego, iście kowbojskiego życia, ludzie o silnych poglądach ekologicznych, hipisowskich, a także więźniowie do otwieranych tu zakładów karnych, w których pracowali przy wypasie bydła na rozległych bieszczadzkich polach.

6. Żydzi

Żydzi w okresie międzywojennym stanowili około 9-10% mieszkańców Bieszczadów. Żyli nie tylko w podgórskich miasteczkach, ale także na wsiach, gdzie prowadzili karczmy, młyny, warsztaty rzemieślnicze. Stanowili większość wśród mieszkańców **Leska, Ustrzyk Dolnych, Lutowisk**. Bożnice znajdowały się, obok wyżej wymienionych miejscowości, także w Cisnej oraz Woli Michowej.

7. Grecy

W 1951 roku, po upadku powstania komunistycznego w Grecji, **Krościenko** wraz z kilkoma okolicznymi wsiami stało się azylem dla greckich uchodźców. Zajmowali oni opuszczone gospodarstwa po wysiedlonych Ukraińcach. Mimo poczucia tymczasowości pobytu w Polsce i nadziei na szybki powrót do ojczyzny, założyli w Krościenku spółdzielnię produkcyjną „Nea Zoi” („Nowe Życie”), z drewnianej cerkwi z 1794 roku utworzyli magazyn (przy czym zdewastowali zachowane dotąd wyposażenie), powstał dom kultury, a w opuszczonej cerkwi w sąsiedniej Wolicy otworzyli własne kino „Partyzant”. W latach 50. stanowili większość mieszkańców zasiedlonych przez siebie wsi, a w szczytowym momencie było ich w tej okolicy około 3 tysięcy. W późniejszych latach często wyjeżdżali w inne regiony Polski, a przede wszystkim młodzież udawała się na studia. Władze PRL próbowały wówczas zatrzymać Greków w rozwijających się spółdzielniach rolniczych, m.in. poprzez wydawanie lokalnej gazety w języku greckim.

Po upadku junty wojskowej w Grecji w 1974 roku, większość Greków powróciła do ojczyzny. Obecnie w Krościenku żyje tylko kilka rodzin. Pamiątkami po ich licznej obecności są: cmentarz grecki oraz wystawiony w 1952 roku pomnik Nikosa Belojanisa – greckiego działacza komunistycznego i członka antyhitlerowskiego ruchu oporu, który już po kilku miesiącach postanowił powrócić z Krościenka do Grecji, gdzie został aresztowany i po głośnym procesie rozstrzelany 30 marca 1952 roku.

8. Niemcy

W latach 80. XVIII wieku w okolicy Krościenka sprowadzono kolonistów niemieckich. Założyli osady: Obersdorf na północ od Krościenka, Siegenthal w Berehach Dolnych oraz Bandrów Kolonia we wschodniej części wsi Bandrów. Potomkowie kolonistów z Bandrowa, w I połowie XIX wieku założyli osadę Steinfels na gruntach wsi Stebnik. Niemieccy koloniści byli wyznania ewangelickiego, stąd w Bandrowie powstał zbór protestancki. W 1940 roku w wyniku niemiecko-sowieckiej wymiany ludności, Niemcy opuścili okolice Krościenka. Pozostały po nich fundamenty rozebranego około 1945 roku zboru w Bandrowie oraz nieliczne zachowane nagrobki na cmentarzach ewangelickich.

VII Znane postacie związane z Bieszczadami

1. Aleksander Fredro – (1793-1876) pisarz, dramaturg, syn Jacka Fredry – urodzonego w Hoczwi właściciela dóbr w dolinie Hoczewki i Solinki, założyciela huty żelaza w Cisnej; Aleksander odwiedzał rodzinne strony, głównie jako dziecko, opisując w swoich pamiętnikach wspomnienia z tych wizyt; *Trzy po Trzy, Zemsta, Śluby Panieńskie*.

2. Jerzy Bułharyn – (1798-1885) wojskowy, dowódca w Wojsku Polskim Królestwa Kongresowego, dowódca w powstaniu listopadowym (odznaczony Złotym Orderem Virtuti Militari); podczas powstania krakowskiego formował oddziały w Cisnej i Uhercach, z którymi podjął nieudaną próbę ataku na Sanok, po której wycofał się na Węgry przez przełęcz nad Rostokami; organizator Legionu Polskiego na Węgrzech w 1848.

3. Jan Kanty Podolecki – (1800-1855) pisarz, poeta, etnograf, działacz niepodległościowy; urodził się w Bezmiechowej, do 1820 mieszkał w Lesku, następnie do 1840 w Rzepedzi; utwory podpisywał jako „Jaśko z Beskidu”; *Hnatowe Berdo, Władysław Warneńczyk, Elegia na śmierć wieszcz z Miodobrodu Tymona Zaborowskiego*.

4. Wincenty Pol – (1807-1872) geograf, etnograf, pisarz, publicysta, poeta, uczestnik powstania listopadowego, jeden z organizatorów powstania krakowskiego, działacz społeczny; w 1836 osiadł w „Szumnym Dworze” w Kalnicy k. Baligródu jako administrator dóbr Krasickich, następnie od 1839 na zamku w Lesku, którego odbudowę projektował; *Pieśń o ziemi naszej, Mohort, Strachy, Gawęda o panu Ksawerym*.

5. Kazimierz Józef Turowski – (1813-1874) pisarz, poeta, wydawca „Biblioteki Polskiej”, działacz niepodległościowy; w 1832 osiadł na krótko w Sanoku, następnie gospodarzył krótko w Rzepedzi ze swoim szwagrem Janem Kantym Podoleckim; prowadził badania etnograficzne z Wincentym Polem; w 1837 nabył wieś Żubracze, gdzie mieszkał do 1854, kiedy to jego skromny majątek strawił pożar. Wrócił do Sanoka, gdzie wraz z drukarzem Karolem Pollakiem założył wydawnictwo „Biblioteka Polska”, w której wydawał najważniejsze dzieła polskiej literatury. Zmarł w Bereźnicy Wyżnej, a pochowany został w Wołkowyci.

6. Zygmunt Erazm Kaczkowski – (1825-1896) pisarz, publicysta, działacz niepodległościowy, za udział w organizacji powstania krakowskiego został skazany na karę śmierci, lecz zwolniono go w 1848; dorastał odwiedzając często Cisną, gdzie zarządcą dóbr Fredrów był jego ojciec Ignacy, od którego to w 1845 otrzymał wieś Bereźnicę Wyżną, gdzie przyjmował takich gości jak Wincenty Pol, Jerzy Bułharyn czy Seweryn Goszczyński. Stawiany obok Sienkiewicza za jednego z najwybitniejszych twórców powieści historycznych; cykl *Ostatni z Nieczujów, Dziwożona, Rozbitek*.

7. Jarosław Staruch (ps. *Stiah*) – (1910-1947) ukraiński działacz nacjonalistyczny, członek Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwoleńczej i Głównego Sztabu Wojskowego UPA, naczelnik (prowidnyk) OUN w *Zakerzońskim Kraju*; pochodził z Bereźnicy Wyżnej.

8. płk Kazimierz Doskoczyński – (1922-2000) „Wielki Łowczy PRL” – od 1975 do 1981 komendant ośrodka wypoczynkowego Urzędu Rady Ministrów w Mucznej W-3 (także w Arłamowie i Trójcy W-2, a wcześniej w Łańsku W-1); uczynił ze wschodniej części Bieszczadów i południowo-wschodniej części Pogórza Przemyskiego wielką arenę łowiecką, zamkniętą dla osób postronnych, przyjmujących jedynie prominentnych dygnitarzy; Muczne w latach 1977-1981 nosiło nazwę Kazimierzowo – rzekomo od imienia pułkownika.

9. Jerzy Harasymowicz – (1933-1999) poeta – jego prochy zostały rozsypane nad poloninami, a w 2000 na przełęczy Wyżnej stanął jego pomnik – symboliczny grób; *Bar na Stawach, Złockie niebo cerkiewne, Ubrana tylko w trawy Polonin, Elegia Łemkowska, Lichtarz ruski, Kiedy ja buki na mróz serce mi pęknie..., W górach, W lesie listopadowym*.

10. Andrzej Wasilewski „Jędrek Połonina” – (1949-1995) jedna z najbardziej znanych osobowości wśród bieszczadzkich „zakapiorów”, artysta: rzeźbiarz, malarz, rysownik, poeta, bard, prowadzący włóczęgowski tryb życia budzący kontrowersje w postrzeganiu jego osoby do dziś; przez pewien czas mieszkał w Orelcu, następnie po okresie tułaczki osiadł w chacie w Kulasznie; zginął potrącony przez samochód 4 września 1995 w Komańczy; pochowany został w Kulasznie.

VIII Religia

Ludność ruska zamieszkująca Bieszczady do czasów wysiedleń była w większości wyznania greckokatolickiego (katolickiego w obrządku wschodnim), podobnie zresztą jak większość obecnych Rusinów i Ukraińców żyjących na obrzeżach Bieszczadów. Kościół greckokatolicki nazywany jest Kościołem (Cerkwią) Obrządku Bizantyjsko-Ukraińskiego, Kościołem unickim, Ukraińskim Kościołem Greckokatolickim lub Ukraińską Cerkwią Greckokatolicką. W okresie PRL-u część dawnych cerkwi greckokatolickich została przekazana Kościołowi rzymskokatolickiemu (głównie w okolicach Ustrzyk Dolnych) oraz Polskiemu Autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu. Wiele cerkwi rozebrano.

- ✓ Parafie **greckokatolickie** w Bieszczadach należą archieparchii przemysko-warszawskiej, dekanatu sanockiego:
 - Komańcza
 - Rzepedź
 - Kulaszne
 - Mokre
 - Wysoczany
 - Wielopole (Zagórz)
 - Ustrzyki Dolne
 - Sanok
- ✓ Wyznawców **prawosławia** w Bieszczadach jest znacznie mniej niż grekokatolików. Dominują jedynie w Mokrem i Morochowie. Wszystkie bieszczadzkie cerkwie prawosławne powstały jako greckokatolickie i zostały przekazane prawosławnym w okresie PRL-u. Parafie prawosławne w Bieszczadach i pobliskiej okolicy należą do diecezji przemysko-sądeckiej, dekanatu Sanok:
 - Komańcza (cerkwie: Komańcza, Turzańsk i Zyndranowa w BN)
 - Morochów (cerkwie: Morochów, Dziurdziów, Szczawne)
 - Sanok (cerkwie: katedralna w Sanoku, Zagórz)
- ✓ Przez wieki dominacji ludności ruskiej **katolicy obrządku łacińskiego** pozostawali w mniejszości wyznaniowej, jednak w większości wsi zawsze zamieszkiwała pewna grupa Polaków-katolików obrządku łacińskiego. Byli to np. przedstawiciele szlachty, włościanie, pracownicy hut lub robotnicy leśni. W Cisnej już w początkach XX wieku rzymscy katolicy stanowili największą grupę wyznaniową, a stojący do dziś kościół powstał w 1914 roku. Istotną część mieszkańców Polacy stanowili także w Baligrodzie, Lesku, Ustrzykach Dolnych, wsiach między Hoczwią a Polańczykiem, a większość stanowili również w Polanie i Zagórz
- ✓ **Żydzi** w Bieszczadach stanowili w okresie międzywojennym ok. 9-10% mieszkańców. Synagogi znajdowały się w Lesku, Ustrzykach Dolnych, Lutowiskach (dwie), Cisnej oraz Woli Michowej (dwie)
- ✓ Grupa niemieckich **ewangelików** zamieszkiwała okolice Krościenka od końca XVIII w. do 1940 roku

IX Zabytki (wybrane)

1. Cerkwie (podane obecne obrządki)

a) Drewniane

- ✓ **Komańcza** – p.w. Opieki Matki Boskiej (prawosławna, zrekonstruowana w 2009, oryg. 1802)
- ✓ **Komańcza** – p.w. Opieki Matki Boskiej (greckokatolicka, budowa w latach 1985-1988; drewniane zwieńczenie przeniesione z Dudyńców z 1802)
- ✓ **Turzańsk** – p.w. św. Michała Archanioła (prawosławna, 1801-1803; **UNESCO**)
- ✓ **Rzepedź** – p.w. św. Mikołaja (greckokatolicka, 1824)
- ✓ **Szczawne** – p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy (prawosławna, 1888-1889)
- ✓ **Morochów** – p.w. Spotkania Pańskiego (prawosławna, 1837)
- ✓ **Górzanka** – p.w. św. Paraskewy (kościół parafialny, 1835; płaskorzeźbiony ikonostas!)
- ✓ **Orelec** – p.w. Narodzenia św. Anny (kościół filialny, 1740 / 1759)
- ✓ **Polana** – p.w. św. Mikołaja (kościół parafialny, 1790; wg jednej z teorii może być znacznie starsza – dawniej znajdowała się w niej płyta nagrobna Romerów z XVII wieku)
- ✓ **Równia** – p.w. Opieki Bogurodzicy (kościół filialny, I poł. XVIII – najpewniej najstarsza bieszczadzka cerkiew drewniana), różne koncepcje typu architektonicznego: staroruska / bojkowska)
- ✓ **Czarna** – p.w. Dymitra (kościół parafialny, 1834; fasada z portykiem na sześciu kolumnach)
- ✓ **Bystre** – p.w. św. Michała Archanioła (greckokatolicka, po wojnie, po kilku nabożeństwach rzymskokatolickich – nieużytkowana, 1902; sztandarowy tzw. ukraiński styl narodowy zaprojektowany przez Bazylego Nahirnego; gospodarz: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami)
- ✓ **Smolnik nad Sanem** – p.w. św. Michała Archanioła (kościół filialny, 1791; bojkowska, UNESCO)

b) Murowane

- ✓ **Smolnik nad Oslawą** – p.w. św. Mikołaja (kościół filialny, 1806)
- ✓ **Zagórz** – p.w. św. Michała (prawosławna, 1836)
- ✓ **Wielopole** (Zagórz) – p.w. św. Michała Archanioła (greckokatolicka (ponownie od 1991), 1865)
- ✓ **Baligród** – p.w. Zaśnięcia NMP (greckokatolicka – nieużytkowana, 1829; obecnie w remoncie)
- ✓ **Żernica Wyżna** – p.w. św. Bazylego (greckokatolicka – nieużytkowana, 1800; własność prywatna krośnieńskiego przedsiębiorcy, założyciela firmy Cellfast; wyremontowana)

- ✓ **Łopienka** – p.w. św. Męczennicy Paraskewii (greckokatolicka – obecnie od roku 2000 corocznie odbywa się nabożeństwo ekumeniczne rzymsko- i greckokatolickie; użyczona przez Skarb Państwa Towarzystwu Karpackiemu; data powstania: najpewniej lata 20. XIX wieku, ale spotyka się także datowanie na rok 1757 lub ogólnie II połowę XVIII wieku)
- ✓ **Zwierzyn** – p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego / Zmartwychwstania Chrystusa (kościół parafialny; podawane są różne dawne wezwania oraz daty powstania: koniec XVII wieku, I połowa XVIII wieku, lata 1750-1799 – najpewniej najstarsza bieszczadzka cerkiew murowana)
- ✓ **Myczków** – p.w. Zaśnięcia Matki Bożej / św. Paraskewii (kościół parafialny, najpewniej 1899; różne informacje w dawnych schematyzmach greckokatolickich co do daty powstania i wezwania)
- ✓ **Polańczyk** – p.w. św. Męczennicy Paraskewii (kościół parafialny, 1907; ikona MB z Łopienki)
- ✓ **Ustrzyki Dolne** – p.w. Zaśnięcia Matki Bożej (greckokatolicka, 1874)
- ✓ **Krywe, Berezka, Terka, Tarnawa k. Zagórza, Wołkowyja** – ruiny, pozostałości

2. Kościoły

- ✓ **Zagórz** – ruiny kościoła i klasztoru karmelitów bosych, I poł. XVIII wieku
- ✓ **Zagórz** – p.w. Wniebowzięcia NMP, I poł. XVIII wieku (prezbiterium być może nawet z gotyku)
- ✓ **Lesko** – p.w. Nawiedzenia NMP, ok. 1530 – najstarsza świątynia w Bieszczadach
- ✓ **Hoczew** – p.w. św. Anny, 1745; płyta nagrobna Matiasza III Bala z 1576; obok murowana plebania z II poł. XVIII wieku
- ✓ **Średnia Wieś** – p.w. Wniebowzięcia Matki Bożej, II poł. XVI wieku – najstarsza drewniana świątynia w Bieszczadach; być może powstała pierwotnie jako zbór kalwiński w 1586 lub 1598; pierwsza wzmianka z 1607)
- ✓ **Baligród** – p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, 1877-1879
- ✓ **Uherce Mineralne** – p.w. św. Stanisław Biskupa, 1754-1757; otoczony murem obronnym ze strzelnicami
- ✓ **Łobozew** – p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa, poł. XIX wieku, drewniany
- ✓ **Polana** – pozostałości po kościele z 1770
- ✓ **Ustrzyki Dolne-Jasień** – p.w. Wniebowzięcia MB (Sanktuarium MB Bieszczadzkiej), XVIII wiek; w kościele kopia ikony MB Rudeckiej z I poł. XVI w. (oryginał skradziony w 1992)

3. Synagogi

- ✓ **Lesko** – 1626-1654, przebudowa w połowie XVIII; część dawnych fortyfikacji miejskich, obecnie Galeria Sztuki Bieszczadzkiej Grupy Twórców oraz Muzeum Żydów Galicji.
- ✓ **Ustrzyki Dolne** – I poł. XIX wieku; gruntownie przebudowana, obecnie Miejska Biblioteka Publiczna
- ✓ **Łutowiska** – ruiny murowanej synagogi z I poł. XIX wieku; nieopodal stała druga, drewniana; obie zostały spalone przez Niemców w 1942 roku

4. Cmentarze

- ✓ Cmentarz bojkowski w Berehach Górnych
- ✓ Kirkuty w Lesku (macewy z XVI w.), Lutowiskach, Ustrzykach Dolnych, Baligrodzie i Woli Michowej
- ✓ Cmentarz wojskowy w Baligrodzie
- ✓ Cmentarz żołnierzy sowieckich w Zagórze
- ✓ Cmentarze z I wojny światowej – m.in.: Lesko, Berezka, Uherce, Komańcza, Turzańsk, Tworylne (odkryty w 1993), Bukowiec k. Tarnawy, maszyn Chryszczatej, Dwernik-Kamień, Wierchem nad Łazem
- ✓ Cmentarze niemieckie (ewangelickie) w Bandrowie, Stebniku (Steinfelsie), Krościenku (Obersdorfie)
- ✓ Cmentarz grecki w Krościenku
- ✓ „Grób Hrabiny” w Siankach
- ✓ Cisna – nagrobek Antoniego Kwiecińskiego i jego wnuczek z 1842 – najstarszy chrześcijański grób w Bieszczadach (starsze są płyty nagrobne: Fieronii z Dubrawskich Orlickiej z 1644 w Chmielu (nie pełni funkcji pierwotnej, wystawiona pod repliką dzwonnicy) oraz płyta stanowiąca stopień schodów w cerkwi w Bystrem k. Czarnej z zatartymi inskrypcjami, najpewniej z 1743)

5. Zamki, pałace i dwory

- ✓ **Lesko** – **Zamek Kmitów**, 1538-1580; główne przebudowy: 1656 (Stadniccy), 1836-1843 (Krasiccy, wg projektu Wincentego Pola)
- ✓ **Hoczew** – fragmenty muru dawnego zamku Balów, I wzm. 1493; obok, w miejscu dawnego parku dworskiego Fredrów, znajduje się obecnie boisko szkolne
- ✓ **Olszanica** – zespół dworski z pałacem Jordanów z 1905, kuźnią i oficyną z końca XIX wieku oraz ziemnymi fortyfikacjami z II poł. XVI wieku; obecnie ośrodek wypoczynkowy
- ✓ **Uherce Mineralne** – dwór obronny Herburtów, II poł. XVI wieku; zrujnowany przez PGR
- ✓ **Wielopole** (Zagórze) – murowany dwór z 1865; od 1937 nieprzerwanie do dziś należy do rodziny Bieniaszy – ominęły ich powojenne wywłaszczenia – rzadkość; tu mieszkał i zmarł Alojzy Bełza „Alik” – dowódca placówki AK Zagórze w Oddziale Partyzanckim OP-23
- ✓ **Tarnawa koło Zagorza** – murowany dwór z I poł. XIX wieku
- ✓ **Dziurdziów** – dwór Gostwickich z XIX wieku
- ✓ **Tworylne, Krywe, Sianki, Myczkowce** – pozostałości po zabudowaniach dworskich
- ✓ **Kalnica koło Baligrodu** – fragment ściany dawnej stodoły dworskiej z folwarku dzierżawionego w przez Wincentego Pola latach 1836-1839; tablice informacyjne, miejsce po „Szumnym Dworze” po przeciwnej stronie ulicy
- ✓ Poraż – „Zamek” Gubrynowiczów, 1928; „ostatni zamek Rzeczypospolitej”; kwatera główna Zgrupowania „Południe” AK (OP-23 i OP-11)

6. Bunkry linii Mołotowa

Bóbrka, Myczkowce, Zwierzyń, Lesko, Załuż, Wola Postołowa

X Inne atrakcje turystyczne

1. Bieszczadzka Kolejka Leśna i ekspozycja starego taboru w Majdanie

2. Rejsy po Zalewie Solińskim

- ✓ Solina: Biała Flota, Port Solina, Komandor (WZW Jawor)
- ✓ Polańczyk: Tramp, Bryza

3. Największy na świecie Eko mural na zaporze w Solinie

4. Ogród Biblijny oraz Galeria Miniatur Cerkwi i Kościołów w Myczkowcach

5. Muzea i galerie sztuki

- ✓ Muzeum Przyrodniczo-Łowieckie „Knieja” w Nowosiólkach
- ✓ Muzeum Żydów Galicji oraz Galeria Sztuki Bieszczadzkiej Grupy Twórców w Lesku (synagoga)
- ✓ Muzeum Kultury Bojków w Myczkowie
- ✓ Chata Bojkowska w Zatwarnicy z mini-skansenem pszczelarskim
- ✓ Muzeum Przyrodnicze BdPN w Ustrzykach Dolnych
- ✓ Muzeum Młynarstwa i Wsi w Ustrzykach Dolnych
- ✓ OKTG w Ustrzykach Górnych (Zielony Domek)
- ✓ Izba Pamięci w Komańczy (Klasztor ss. Nazaretanek)
- ✓ Galeria Łemkowska w Komańczy (gosp. agroturystyczne Darii Boiwiki)
- ✓ Pracownia i galeria ikon Edyty Śliwińskiej w Zahoczewiu
- ✓ Pracownia i galeria ikon „Veraikon” Jadwigi Denisiuk w Cisnej
- ✓ Galeria „Czarny Kot” w Cisnej
- ✓ Galeria „Czarny Kot” w Buku (Dołżycy)
- ✓ Galeria „Fantasmagoria” w Karczmie Brzeziniak w Przysłupiu
- ✓ Galeria miejscowych artystów w Uhercach Mineralnych (w budynku dawnego „Domu ubogich”)
- ✓ Galeria rzeźb przydrożnych w Bóbrce
- ✓ Galeria i pracownia malarstwa Leona Chrapko (Dom Twórczy "Le-Graż") w Bóbrce
- ✓ Galeria „Barak” w Czarnej
- ✓ Galeria „Przy Cerkwi” w Rabem k. Czarnej

6. Hodowle

a) Mini ZOO

- ✓ Liszna („Leśny Zwierzyniec”)
- ✓ Myczkowce (przy Ośrodku Wypoczynkowo-Rehabilitacyjnym Caritas)
- ✓ Berezka („Wiejskie Zoo”)

b) Konie

- ✓ Stadnina koni huculskich BdPN w Wołosatem i Tarnawie Niżnej
- ✓ Inne ośrodki jeździeckie, przejażdżki konne i przejazdy wozami konnymi: Berezka, Chmiel, Czarna Dolna, Dwerniczek, Lipie, Liszna, Łukowe, Łupków, Maniów, Myczkowce, Nasiczne, Polana, Rabe koło Czarnej, Serednie Małe, Smolnik nad Oslawą, Strubowiska, Wola Michowa, Żubracze
- ✓ Hodowla konika polskiego w Radziejowej – rozpoczęta w 2007 roku, po okresie adaptacji 32 konie wypuszczono na wolność, jednak po kilku latach kontrola Lasów Państwowych nakazała zakończenie hodowli z powodów formalno-prawnych

c) Ferma jeleni w Michniowcu

d) Demonstracyjne gospodarstwo ekologiczne w Kalnicy k. Baligrodu

7. Browar Ursa Maior w Uhercach Mineralnych

8. Ekomuzeum „W Krainie Bobrów” w Uhercach Mineralnych

9. Ekomuzeum „Trzy Kultury” w Lutowiskach

10. Ecomeleksy – Ustrzyki Górne-Wołosate

11. Loty szybowcowe, samolotowe, paralotniowe – Weremień – Aeroklub Bieszczadzki

12. Loty szybowcowe, paragliding – Bezmiechowa Górna

13. Pomniki współczesne

- ✓ Przełęcz Wyżna:
 - Pomnik Jerzego Harasymowicza
 - Pomnik ofiar gór i ratowników GOPR
- ✓ Kapliczka Pamięci / Kapliczka Zakapiorów w Cisnej (koło Siekierzady)
- ✓ Rzeźba tołhaja w Orelcu

14. Kompleks skoczni narciarskich „Zakucie” w Zagórzu (K10, K20, K40)

15. Wyciągi narciarskie

- ✓ Łodyna: Kamienna Laworta (krzeselkowy)
- ✓ Ustrzyki Dolne: Gromadzyń, Mały Król
- ✓ Solina: Jawor
- ✓ Weremień: Gruszka
- ✓ Huzele
- ✓ Zagórz-Zakucie
- ✓ Bystre koło Baligrodu: Dzidowa
- ✓ Kalnica koło Wetliny: Krzemienna (Jaworysz)
- ✓ Komańcza: Dyszowa
- ✓ Czarna (Centrum Konferencyjno-Rekreacyjne „Perła Bieszczadów”)
- ✓ Dwerniczek (Rusinowa Polana)
- ✓ Polańczyk: Horb, Wyspa Energetyka
- ✓ Bukowiec koło Polańczyka: Monaster

15. SANOK – przede wszystkim: Muzeum Budownictwa Ludowego i zamek – Muzeum Historyczne, Galeria Zdzisława Beksińskiego, kolekcja ikon oraz ekspozycja ceramiki pokuckiej

16. Stairway to Heaven, czyli odnowiony szlak z Wołosatego na Tarnicę powyżej górnej granicy lasu – atrakcja wątpliwa

XI Szlaki piesze

- ✓ **Czerwony** – (GSB) Komańcza – Prełuki – Jeziorka Duszatyńskie – Chryszczata – przeł. Żebrak – Jaworne – Wołosz – Sasów – Osina – Hon – Cisna – Worwosoka – Małe Jasło – Szczawnik – Jasło – Okrąglik – Fereczata – Smerek – Kalnica – Połonina Wetlińska (Smerek – przełęcz Orłowicza – Szare Berdo – Osadzki – Srebrzysta Przełęcz – Hasiakowa Skała – *Chatka Puchatka*) – Berehy Górne – Połonina Caryńska (Kruhy Wierch) – Ustrzyki Górne – Szerokie Berdo – Tarniczka – Siodło pod Tarnicą – przeł. Goprowska (Rowień Jackowa) – Halicz – Rozsypaniec – Wołosate
- ✓ **Niebieski** – Nowy Łupków – Łupków – *Chata na Końcu Świata* – Zubeńsko – Wysoki Groń – Wierch nad Łazem – Gmyszów Wierch – Rydoszowa – Balnica – Czerenin – Stryb – Sinkowa (Szypkowa) – Rypi Wierch – przeł. nad Roztokami (Ciśniańska, Ruska) – Okrąglik – Plasza – Dziurkowiec (Wielki Beskid) – Rabia Skała – Czoło – Borsuk – przeł. pod Czeretżem – Czeretż – Hrubki – Kamienna – Kremenec (trójstyk granic) – Krzemieniec (Kremenaros) – Wielka Rawka – Ustrzyki Górne – Wołosate – Siodło pod Tarnicą – przeł. Goprowska – Krzemień (bez szczytu) – Bukowe Berdo (Połoniny: Dźwiniacka, Łokiecka, Dydiowska) – Widełki – Pszczeliny-Widełki – Rohy – Magura Stuposiańska – Dwernik – *Chata Socjologa* – Otryt – Polana – Wydrne – Łabiska – Teleśnica Oszwarowa – Daszówka – Żuków (Bucznik) – Równia – Gromadzyń – Ustrzyki Dolne
- ✓ **Niebieski** – Sanok – Morochów – Pohary – Sulia – Chryszczata
- ✓ **Niebieski** – Baligród – Kropiwno – Berdo – Durna – Łopiennik
- ✓ **Zielony** – Zagórz – Gruszka – Huzele – Lesko – *Kamień Leski* – Glinne – Czulnia – Zwierzyń – Bereźnica Niżna – Myczków – Wierchy – Wołkowyja – Górzanka – Figura – Bukowiec – Terka – przeł. Szczycisko – Żołobina – Bukowina – Siwana – Krysowa
- ✓ **Zielony** – Jawornik – Wetlina – Dział – Mała Rawka – *Bacówka pod Małą Rawką* – przeł. Wyżniańska – Połonina Caryńska – Przysłop Caryński (*schronisko Koliba*) – Rohy
- ✓ **Zielony** – Lutowska – *Chata Socjologa*
- ✓ **Zielony** – Jabłonki – Berdo
- ✓ **Żółty** – Wola Michowa – Maniów – Balnica – Osadne(SK)
- ✓ **Żółty** – Cisna – Majdan – Liszna – Roztoki Górne – przeł. nad Roztokami
- ✓ **Żółty** – *granica państwa* – Paportna – Jawornik – Wetlina – przeł. Orłowicza – Zatwarnica
- ✓ **Żółty** – przeł. Wyżna (Harasymowicza, nad Berehami, Wyżnia) – *Chatka Puchatka*
- ✓ **Żółty** – Mała Rawka – Wielka Rawka
- ✓ **Żółty** – Bukowe Berdo (Szołtynia) – Muczne
- ✓ **Żółty** – Siodło pod Tarnicą – **Tarnica**
- ✓ **Czarny** – przeł. pod Jawornem (928) – Kołonice – Jabłonki – Łopiennik – Dożyca – Falowa – Czerenina – Jaworzec – Krysowa – Wysokie Berdo – przeł. Orłowicza
- ✓ **Czarny** – Górna Wetlinka – szlak żółty z przeł. Wyżnej do Chatki Puchatka

Inne ważniejsze piesze trasy znakowane:

- ✓ Bystre – dolina Rabego – Huczvice – Chryszczata: znaki zielone (ścieżka przyrodnicza Nadleśnictwa Baligród)
- ✓ Chryszczata – SBN Rabe – Jaworne: znaki żółte
- ✓ Łopienka – Korbania – Bukowiec: znaki zielone (ścieżka przyrodnicza Nadleśnictwa Baligród; odcinek z Łopienki na Korbanie wyznakowany dopiero w 2014)
- ✓ SBN Łopienka – Łopiennik: znaki czerwone
- ✓ Ścieżka przyrodniczo-historyczna „Przysłop Caryński – Krywe nad Sanem”: Krywe – Hulske – Zatwarnica – Dwernik Kamień – Nasiczne – Caryńskie – przeł. Przysłop: znaki czerwone
- ✓ Ścieżka przyrodniczo-historyczna „Hylaty”: Zatwarnica – Dwernik Kamień – Zatwarnica: znaki zielone
- ✓ Ścieżka przyrodniczo-historyczna „Leśniczówka Brenzberg”: Muczne – Brenzberg: znaki zielone
- ✓ Ścieżka przyrodniczo-historyczna BdPN „Tarnawa Niżna – Dźwiniacz Górny”: znaki zielone
- ✓ Ścieżka przyrodniczo-historyczna BdPN „Dolina Górnego Sanu”: Bukowiec – Beniowa – Sianki – umowne źródło Sanu: znaki niebieskie

Co nowego na szlakach:

1. **BdPN** - od 2004 roku BdPN zarządza szlakami turystycznymi na swoim terenie (4,7 m szlaków na 1ha; 355 tys. wejść w 2014); bierze udział w projektach „Alpy Karpatom” i „Karpaty przyjazne ludziom” współfinansowanych z funduszy szwajcarskich;
 - ✓ Lipiec-sierpień 2015 - remont szlaku niebieskiego z przełęczy Goprowskiej na grzbiet Krzemienia (schody)
 - ✓ Maj-czerwiec 2015 - odnowienie szlaku z Wołosatego na Tarnicę – nowe schody; stopnie kamienne, kładki i bariery ochronne
 - ✓ 2015 - wymiany barier ochronnych – drewno na włókno szklane i taśmy
 - ✓ Nowe sanitariaty przy punktach kasowych
 - ✓ Budowa Ośrodka Edukacyjno-Naukowego i sanitariatów w Wołosatem
 - ✓ Nowe wiaty, altany edukacyjno-ogniskowe - architektura drewniana
 - ✓ Toalety typu „alpejskiego” na przeł. Bukowskiej i przeł. Wyżnej
 - ✓ Budowa ok. 300 m kładki na torfowisku w Tarnawie Niżnej
 - ✓ Modernizacje parkingów
 -
 - ✓ 2014 - Zmiana przebiegu niebieskiego szlaku przez Bukowe Berdo na długości około 500m
 - ✓ Pole namiotowe w Berehach Górnych pozostaje zamknięte ze względów sanitarnych
2. **Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Bieszczadzkie”** (powstał w 2011) – nowe tablice informacyjne i wiaty przy szlakach na terenie Nadleśnictw: Stuposiany, Lutowiska, Cisna oraz Baligród (w LKP od I 2015)
 - ✓ Nadleśnictwo Baligród – nowości z lat 2014-2016:
 - Korbania – szlak z Łopienki, wieża widokowa, schron z miejscem na ognisko, wiata na przeł. Hyrcza
 - Tablice informacyjne na szlaku w Dolinie Rabskiego Potoku
 - Tablice informacyjne oraz wiata ogniskowa na trasie z Polanek do Łopienki
 - Nowa chata przy SBN w Rabem
 - Platforma widokowa i ścieżka nad Jeziorkiem Bobrowym, wieża widokowa „Jeleni Skok” nad Cisną
 - Ścieżka do „Lasumiętej” – najgrubszej jodły w Polsce (519 cm obwodu w pierśnicy - pobiła o 2 cm powaloną przez wiatr w grudniu 2013 jodłę z Pszczelini)

XII Miejsca Noclegowe

1. Schroniska

a) PTTK

- ✓ Schronisko PTTK im. Ignacego Zatwarnickiego w Komańczy
- ✓ Schronisko PTTK „Chatka Puchatka” („Tawerna”) na Połoninie Wetlińskiej
- ✓ Schronisko PTTK „Kremenaros” w Ustrzykach Górnych
- ✓ Bacówka Turystyki Kwalifikowanej PTTK „pod Honem” w Cisnej
- ✓ Bacówka Turystyki Kwalifikowanej PTTK „Jaworzec”
- ✓ Bacówka Turystyki Kwalifikowanej PTTK „pod Małą Rawką”

b) Chaty i schroniska studenckie

- ✓ Chata „Koniec Świata” w Łupkowie
- ✓ Chatka studencka „Huczvice” w Rabem k. Baligrodu (formalnie AKT PWSZ Sanok)
- ✓ Chata Socjologa na Otrycie
- ✓ Schronisko „Koliba” na Przysłupiu Caryńskim (Politechnika Warszawska)
- ✓ Studencka Baza Noclegowa w Wetlinie

c) PTSM (całoroczne)

- ✓ Jabłonki, Lesko, Górzanka, Kalnica k. Wetliny, Wetlina, Stuposiany, Lutowiska
- ✓ ... sporo innych sezonowych

d) Prywatne

- ✓ Schronisko Agroturystyczne „Radosne Szwejkowo” w Łupkowie
- ✓ Chata w Prełukach
- ✓ Zagroda Chryszczata w Smolniku nad Osławą (m.in. noclegi w dawnych celach więziennych)
- ✓ Schronisko nad Smolnikiem nad Osławą
- ✓ Dom w Balnicy (przy końcowej stacji kolejki)
- ✓ Schronisko „Pod Wysoką Połoniną” w Wetlinie (Ostrowscy)

2. Bazy i pola namiotowe

a) Studenckie Bazy Namiotowe

- ✓ SBN Rabe (Studencki Klub Podróżniczy „Czwórka” z Warszawy)
- ✓ SBN Łopienka (AKT SGGW Warszawa)
- ✓ Studencka Baza Noclegowa w Wetlinie

3. Baza noclegowa BdPN

- ✓ Terenowa Stacja Edukacji Ekologicznej w Suchych Rzekach
- ✓ Camping „Górna Wetlinka” (w dzierżawie)
- ✓ Hotelik „Biały” w Ustrzykach Górnych (w dzierżawie)
- ✓ Ośrodek Informacji i Edukacji Turystycznej w Lutowiskach
- ✓ Terenowa Stacja Badawcza w Wołosatem (w miarę wolnych od badaczy miejsc)
- ✓ Punkt Informacyjno-Edukacyjny w Wołosatem (głównie dla wolontariuszy BdPN)
- ✓ Baza nad Roztokami w Tarnawie Niżnej
- ✓ Pole namiotowe w Bereżkach

4. Inne wybrane ośrodki

- ✓ Pensjonat Kira w Woli Michowej
- ✓ OW Wisan w Bystrem k. Baligrodu
- ✓ Piotrowa Polana i Leśny Dwór w Wetlinie
- ✓ Hotel Górski PTTK – Wetlina i Ustrzyki Górne
- ✓ Polańczyk: m.in. Skalny, Atrium, Unitra, Wyspa Energetyk; sanatoria: Amerpol, Plon, Dedal, Solinka
- ✓ Solina: m.in. WZW Jawor, Brzoza, Energetyk
- ✓ Myczkowce: m.in. Solina SPA, Energetyk, OW Caritas
- ✓ Czarna: Centrum Konferencyjno-Rekracyjne „Perła Bieszczadów”
- ✓ Bukowiec: OW Połoniny

5. Schroniska nieistniejące lub niedziałające

- ✓ Schronisko Ekologiczne w Komańcz (nie działa)
- ✓ Latarnia Wągabundy w Woli Michowej (obecnie w remoncie)
- ✓ Schronisko PTT Sanok w Starym Łupkowie
- ✓ Schronisko PTTK w Nowym Łupkowie
- ✓ Schronisko studenckie „Szczabanówka” w Maniowie (nie ukończono budowy)
- ✓ Schronisko PTTK / Zrzeszenia Studentów Polskich z Warszawy na Horodku („na Łopienniku”)
- ✓ Schronisko ZHP „Ostoja” w Suchych Rzekach
- ✓ Schronisko Karpackiego Towarzystwa Narciarskiego w Berehach Górnych
- ✓ Schronisko Sekcji Narciarskiej Związku Strzeleckiego z Ustrzyk Dolnych na Gromadzyńcu
- ✓ Schron w Negryłowie
- ✓ Schronisko Przemyskiego Towarzystwa Narciarskiego w Siankach

XIII Bieszczadzka Grupa GPR

- ✓ Data powstania: 1961
- ✓ Centrala: Sanok - Stacja Centralna, ul. Mickiewicza 49, 38-500 Sanok, Tel. 13 46 32 204
- ✓ Stacje ratunkowe:
 - Cisna
 - Połonina Wetlińska
 - Ustrzyki Górne
 - Dukla
- ✓ Punkty ratunkowe:
 - Wola Michowa – pensjonat Kira
 - Wetlina – Schronisko „Pod Wysoką Połoniną” na Piotrowej Polanie (Stare Sioło)
 - Bacówka PTTK pod Małą Rawką
 - Schronisko Koliba na Przysłupiu Caryńskim

XIV Przykładowa literatura

1. Bieszczady – Przewodnik, wyd. Rewasz, 2012
2. Bieszczady. Od Komańczy do Wołosatego, Stanisław Kryciński, wyd. Libra, 2014
3. Bieszczady. Tam gdzie Diabły, Hucuły, Ukraińce..., Stanisław Kryciński, wyd. Libra, 2013
4. Cerkwie w Bieszczadach, Stanisław Kryciński, wyd. Rewasz, 2005
5. Od źródeł Sanu do Otrytu, Andrzej Potocki, Brzozów, 1993
6. Zaginiony świat bieszczadzkiego kresu. (...), Andrzej Potocki, wyd. Carpathia, 2013
7. Majster Bieda, czyli zakapiorskie Bieszczady, Andrzej Potocki, wyd. Carpathia, 2010
8. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948, Grzegorz Motyka, wyd. Volumen, 1999
9. Bieszczady w PRL-u, Krzysztof Potaczała, wyd. BOSZ, 2012
10. twojebieszczady.net
11. grupabieszczady.pl